
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi-praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2020 №2

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

Əliyev Bəxtiyar H.

COVID-19 pandemiyasının insanın davranışına təsiri.....3

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Bayramova Fatimə Ə.

Cins və yaş xüsusiyyətlərinin qərar qəbulunun səmərəliliyinə təsirinin psixoloji cəhətləri 17

Cabbarova Telli R.

Fəaliyyət prosesində koqnitiv funksiyalar və ona təsir edən emosional amillər: qavrayış və diqqət 24

Nağıyeva Vəfa, Q. Əliyeva, Mətanət V.

Yeniyyətmələrdə böhran hallarının aradan qaldırılmasında psixoloji korreksiyanın rolu 33

Örbəyi Sait Ç.

Kiçik məktəblilərdə intellektual qabiliyyətlərin inkişafı metodologiyası 45

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Mustafayev Müşviq H. Allahverdiyev Ramin F.

Psixoaktiv maddə istifadəçilərinin sosial-psixoloji reabilitasiyasında həyata keçirilən terapiya üsulları və müasir yanaşmalar 55

Muradova Xəyalə R.

Həkimin peşə fəaliyyətinin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri.....65

Həsənova Şəfiqə Ş.

Müasir cəmiyyətdə virtual düşüncənin ailənin
sosial-psixoloji mühitinə təsiri 71

Fatih Aşan Y.

Cəmiyyət və tənhalıq.....79

TİBBİ PSIXOLOGİYA

İmanova Aynur F.

Endokrinoloji patologiyaların aşkar edilməsində
klinik psixoloqun rolu 93

COVID-19 PANDEMİYASININ İNSANIN DAVRANIŞINA TƏSİRİ

Bəxtiyar Əliyev,

AMEA-nın müxbir üzvü,

psixol.e.d., professor

Parlament prospekti 1. indeks: AZ 1152

E-mail: aliyevba@yahoo.com

Abstrakt

COVID-19 pandemiyası dünyada tamamilə yeni ekstremal şəraitin yaranmasına səbəb olmuşdur. İlk dəfədir ki, bəşər tarixində nəinki ayrı-ayrı ölkələrdə insanlar sosial təcrid şəraitində yaşamağa məcbur oldu, eyni zamanda bütövlükdə ölkələr hamısı fasilələrlə sərt karantin rejimi, sosial təcrid qaydaları tətbiq etməyə başladılar. Bu isə insanlarda güclü emosional halların yaranmasına, qorxu, təşviş, stres, depressiya yaranmasına, özünəqapanmaya, suisidə cəhdlərə gətirib çıxardı. İnsanların sosial gözləntiləri, qurduqları həyat planları,

gündəlik həyat normaları tamamilə dəyişdi və yeni qaydalarla, normalarla yaşamağa məcbur oldular. Gələcəyə inam, təhlükəsizlik, yaxınlarının sağlamlığı və bu kimi məsələlər ciddi narahatlıqlara, ətraf mühit və özü haqqında təsəvvürlərə, uyğunlaşmaya mənfi təsir göstərdi. Yeni mühitə uyğunlaşmaya hazırsızlıq bəzi hallarda davranış pozuntularına səbəb oldu. Bütün bu problemlərin həlli yeni şəraitdə insan davranışına təsir edən amilləri, emosional-iradi və intellektual sahədə baş verən dəyişiklikləri araşdırmağı zəruri edir.

Açar sözlər: pandemiya, davranış, sosial gözlənti, emosional vəziyyət

Keywords: pandemic, behavior, social expectation, emotional state

COVID-19 virusu haqqında ilk məlumat ÜST-ün Çindəki ofisi tərəfindən 31 dekabr 2019-cu il tarixində ÜST-ə verilmişdi. Bildiril-

mişdi ki, Çinin Hubei əyalətinin Uhan şəhərində etiologiyası bilinməyən pnevmoniya halları aşkar edilmişdir. Çinin milli səlahiyyətli orqanları

tərəfindən ÜST-ə göndərilən məlumatda deyilirdi ki, 31 dekabr 2019-cu il tarixdən 3 yanvar 2020-ci ilədək etiologiyası bilinməyən cəmi 44 pnevmoniya xəstəsi var¹. Həmin dövrdə virusun yayılma sürəti istər Çində, istərsə də digər ölkələrdə elə də böyük deyildi. ÜST-ün məlumatına görə, 20 yanvar 2020-ci il tarixinə Çin (278 hadisə), Tayland (2 hadisə), Yaponiya (1 hadisə) və Koreya Respublikası (1 hadisə) daxil olmaqla dörd ölkədən COVID-19 təsdiqlənmiş 282 hadisə qeydə alınmışdı². Amma qısa müddətdən sonra virus sürətlə yayılmağa başladı.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının 30 aprel 2020-ci il tarixli məruzəsində deyilir ki, dünyada 3 090 445 COVID-19 virusuna yoluxma və 217 769 ölüm qeydə alınıb və virus dünyanın bütün ölkələrinə yayılıbdır³. Bu, dünya tarixində görünməmiş bir pandemiyanın başlamasına işarə idi. Pandemiya “dünya miqyasında və ya çox geniş bir ərazidə baş verən, beynəlxalq

sərhədləri aşan və ümumiyyətlə, çox sayda insana təsir göstərən bir epidemiya” olaraq təyin edilir⁴.

ÜST-ün mətbuat üçün verdiyi məlumatın təhlili göstərir ki, dünyada pandemiya ilə mübarizədə nəzərəcar-pacaq dərəcədə irəliləyiş yoxdur. Yoluxma və ölüm halları artmaqdadır. Eyni zamanda pandemiya dalğavari xarakter daşıyır. Ona təsir edən amillərin tədqiqi istiqamətində aparılan işlərin nəticələrinin təhlili vəziyyətin idarə edilməsi və nəzarətə alınması üçün tutarlı əsaslar vermir. Çinin Uhan şəhərində 2019-cu ilin dekabrında başlayan Koronavirus (COVID-19) epidemiyası qlobal bir pandemiya çevrildi. Pandemiya, sağlamlıqla əlaqəli aşkar təsir ilə yanaşı, fərdlərin psixoloji rifahı üçün də ciddi bir təhlükə yaradır və əhəmiyyətli davranış dəyişiklikləri ilə nəticələnir⁵.

Bu günə məlum olan odur ki, COVID-19 virusunun inkubasiya dövrü, yəni virusun təsiri və onun simptomlarının özünü büruzə verməsi

¹Novel Coronavirus (2019-nCoV) SITUATION REPORT – 1 // https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200121-sitrep-1-2019-ncov.pdf?sfvrsn=20a99c10_4

² https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200121-sitrep-1-2019-ncov.pdf?sfvrsn=20a99c10_4

³ Coronavirus disease 2019 (COVID-19) Situation Report – 101 // https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200430-sitrep-101-covid-19.pdf?sfvrsn=2ba4e093_2

⁴ Heath Kelly The classical definition of a pandemic is not elusive // <https://www.who.int/bulletin/volumes/89/7/>

⁵ <https://www.cureus.com/articles/31114-psychological-and-behavioral-response-to-the-coronavirus-covid-19-pandemic>

5-6 gün, hətta 14 gün çəkir. Göründüyü kimi, simptomların özünü gec bürüzə verməsi onun sürətlə yayılmasını şərtləndirir və prosesi nəzarətə almaq imkanını xeyli məhdudlaşdırır. Əhaliyə bu cür yarımçıq informasiyanın verilməsi bəri başdan insanların və qrupların davranışına mənfi təsir göstərir, onun pozulmasına səbəb olur. Bu, insanların davranışında qeyri-müəyyənlik, çarəsizlik, xaotiklik, həm də astenik hisslər yaradır. Emosional gərginliyə səbəb olan bu hal emosiyaların sürətlə dəyişməsinə, onların tez-tez bir-birini əvəzləməsinə səbəb olur. Stres, frustrasiya, fizioloji affekt kimi emosional hallar insan davranışının pozulmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Yaxınlarının xəstələnməsi, onların yaşadıkları iztirablar, ölüm halları insanın özünə və başqalarına olan inamını sarsıdır, qorxu hissi ona hakim kəsilərək düşüncəsinin qismən daralmasına təsir edir. Belə halda baş verən hadisələri düzgün qavramaq, anlamaq, təhlil edərək qərar qəbul etmək və onu icraya yönəltmək mümkün olmur. Nəticədə, şəxsiyyətin özü də hiss etmədən davranışında ciddi pozuntular baş verməyə başlayır. Nəzərə alsaq ki, insanın davranışına istiqamət verən qrup davranışı-sosial nəzarət mexanizmi, dəyərlər sistemi də bu təsirlərə məruz qalır, onda insanın düzgün istiqamət ala biləcəyi istinad nöqtələrinin dəyişməsi və ya

görmə sahəsindən kənarlaşması vəziyyəti daha da çətinləşdirir.

Mövcud ədəbiyyatdan, mətbuatda geniş yayılmış rəsmi və qeyri-rəsmi məlumatlardan, həmçinin Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının rəsmi hesabatlarından belə məlum olur ki, COVID-19 koronavirusu ilk dəfə Çinin Uhan şəhərində 2019-cu ilin dekabrında qeydə alınsa da, qısa müddət ərzində sürətlə bütün dünyaya yayılmışdır. Bunun nə qədər həqiqətə uyğun olduğunu və nə üçün Çin və ÜST tərəfindən digər ölkələrin dərhal məlumatlandırılmamasını, təsirli tədbirlərin vaxtında görülmədiyini burada müzakirə etmək istəməzdik. Əvvəla, bu məsələlər bizim tədqiqatın mövzusunə bilavasitə aid deyil və həmin məsələlərin araşdırılması istiqamətində beynəlxalq səviyyədə işlər görülür. Amma hələ ki ortada dəqiq, konkret nəticələr yoxdur. Bu tədqiqatda bizi maraqlandıran məsələ yeni tip ekstremal şəraitdə – COVID-19 pandemiyası şəraitində insanların, qrupların davranışında və qruplararası münasibətlərdə baş verən və baş verə biləcək psixoloji dəyişiklikləri araşdırmaqdır. Xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, COVID-19 pandemiyasının yaratdığı ekstremal şərait elmdə öyrənilmiş və öyrənilməkdə olan ekstremal şəraitlərdən tamamilə fərqlidir. Ona görə ki, bəşər tarixinin heç bir dövründə dünya ölkələri, böyük və kiçik qruplar, fərdlər bir-birindən

indiki miqyasda və dərəcədə təcrid edilməmişdi. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, bu pandemiya qədər heç nə insanın dövlətinə və özünə güvənliyini, dünya və özü haqqında təsəvvür və inamını bu dərəcədə sarsıtmamışdı. Hətta iş o yer çatıb ki, insanlar nəinki fərd səviyyəsində, artıq kütləvi şəkildə COVID-19 pandemiyasını bir reallıq kimi qəbul etməkdən imtina edirlər. Buna heç cür inanmaq istəmirlər. Sadəcə ona görə ki, bu gün insan təfəkkürü bu hadisənin mahiyyətini dərk və qəbul etməkdə çətinliklərlə üzləşibdir. Bəşər övladının təfəkkürü çaşqınlıq içərisindədir. İnsana etdiyi günahlara görə Allah tərəfindən bu pandemiyanın ona göndərdiyi bir sınaq-cəza olması haqqında söylənən fikirlər də davranışa təsirsizdir və onun bu vəziyyətdən çıxmasına kömək edə biləcək izah kimi qəbul edilmir.

Fikrimizcə, biz burada fəlsəfi düşüncənin global böhranı ilə rastlaşırıq. İnsan və kainat, varlıq və mövcudiyət, kimlik haqqında məlum təsəvvürlər insana irəliyə doğru inamla getməyə, ən əsası isə hara və necə getməyə imkan vermir.

Tədqiqat metodu

Koronavirus pandemiyasının tədqiqi ilə bağlı aparılmış tədqiqatlardakı anketlər (Fizra Balhi, Aamna Nasir, [...] və Ramsha Riaz, 2020) və ayrı-ayrı suallar empirik məlumatlar əsasında yenidən işlənərək istifadə

edilmişdir. Bu, nəticələrin müqayisəli təhlilinə imkan verir.

Eyni zamanda “Depressiya, təşviş və stress şkalasından (The depression Anxiety Stres Scale-DASS-21)”, psixoloji testlərdən də istifadə edilmişdir. Məqsəd COVID-19 pandemiyasının insanın psixi sağlamlığa və davranışına psixoloji təsirinin qiymətləndirilməsidir.

Tədqiqatın iki mərhələdə aparılması nəzərdə tutulur. Bu məqalədə birinci mərhələyə aid məsələlər nəzərdən keçirilir.

Müzakirə və təhlil

Bu məsələnin tədqiqinə həsr edilmiş bəzi tədqiqatların nəticələri ilə bizim ilkin araşdırmalarımızı müqayisəli təhlil etdik. Müqayisəli təhlil zamanı iki əsas suala cavab tapmaq istərdik. Birincisi, koronavirus pandemiyasının insanın davranışına və bütövlükdə onun psixoloji vəziyyətinə təsiri milli-mədəni və regional amillərlə şərtlənirmi. İkincisi, eyni alətlərdən istifadə etməklə müxtəlif ölkələrdə əldə edilmiş tədqiqat nəticələri bir-birindən nə qədər fərqlənir. Bu suallara cavab vermədən əldə edilmiş nəticələrə əsaslanaraq koronavirus pandemiyası şəraitində insan davranışının psixoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və belə ekstremal şəraitdə insanlar arasında münasibətlərin xarakterini, eyni zamanda özləri və ətraf aləm haqqında təsəvvürlərinin necə dəyiş-

diyini, nəhayət, davranışın istiqamətini proqnozlaşdırmaq mümkün deyil.

COVID-19-un insanın davranışına psixoloji təsiri istiqamətində ilk tədqiqatlar Çində aparılmışdı. Çünki virus elə sürətlə yayılmağa başlamışdı ki, nəinki insanlar təşviş, panika içində idilər, eyni zamanda bütün xidmət sahələrinin işi iflic vəziyyətinə düşmüşdü. Nə baş verdiyi haqqında heç bir dəqiq məlumatın olmaması görülən tədbirlərin səmərəli olmadığını da üzə çıxardı.

Həmin tədqiqatlar göstərdi ki, insanların bəzilərində orta və şiddətli narahatlıq, digərlərində stres və depressiya halları yarandı. Psixoloji təsir qadınlarda, tələbələrə, COVID-19-a bənzər fiziki simptomları olan və sağlamlıq vəziyyəti zəif olan insanlarda daha çox idi. Əksinə, daha yaxşı nəzarət hissi səbəbi ilə mümkün ehtiyat tədbirləri alındıqda psixoloji simptomlar azaldı.

Epidemiyadan qısa müddət sonra Uhan və Şanxaydan olan çinlilərin psixoloji və davranış reaksiyaları yenedən araşdırıldı. Nəticələr göstərdi ki, orta və ağır narahatlıq pozulmasının yayılması 4-5 dəfə artmışdır. Ətrafında COVID-19 virusuna yoluxmuş və ya belə şəxslərin olması haqqında məlumatı olanlarda daha ciddi narahatlıq

əlamətləri özünü büruzə vermişdir. Ümumiyyətlə, müxtəlif ölkələrdə aparılmış sorğuların ilkin nəticələri göstərir ki, COVID-19 ilə əlaqəli narahatlıqlar artan meyillə bütün ölkələrdə müşahidə edilir. COVID-19 tədricən insanlarda, cəmiyyətlərdə güclü təşviş və qorxu yaradaraq tədricən davranışın pozulmasına təsir edir.

Maraqlıdır ki, digər ölkələrdə aparılmış tədqiqatda orta və ağır depressiya və narahatlıq simptomlarının dərəcələri Çin əhalisində müşahidə ediləndən xeyli yüksəkdir. Çox güman ki, Çində əhali artıq COVID-19 pandemiyası şəraitində yaşamağa daha çox uyğunlaşa bilmiş, görülmüş tədbirlər, ictimaiyyətə verilən optimist ruhlu məlumatlar onların yeni həyat tərzinə keçidini təmin etmişdir. Əlbəttə, burada fərqli mədəniyyətləri, əvvəlki təcrübəni, psixoloji xüsusiyyətləri də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Böhran şəraitdə ilkin psixoloji yardım göstərilməsini təmin etmək üçün ÜST-ün tövsiyə etdiyi “İlkin psixoloji yardım: yerlərdə işçilər üçün vəsait” dən istifadə etmək olar (5).

Pakistanın Karaçi şəhərində aparılmış bir tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, virusun geniş yayılması əhalidə qorxu hissini gücləndirdi və onların gündəlik narahatlıqlarını artırdı (62,5%)¹. Tədqiqatda iştirak edənlər

¹ Balkhi F, Nasir A, Zehra A, et al. (May 02, 2020) Psychological and Behavioral Response to the Coronavirus (COVID-19) Pandemic // <https://www.cureus.com/articles/31114-psychological-and-behavioral-response-to-the-coronavirus-covid-19-pandemic>

qeyd edirdilər ki, onlar bazara getməyə qorxurlar (88,8%), ailə üzvlərinin sağlamlığına görə narahat olurlar (94,5%), infeksiya ilə bağlı görülən tədbirlərə nəzarətə (71%) güvənmirlər. Ən çox qorxu hissi keçirənlər 35 yaşdan yuxarı olan insanlardır və onlar hətta evdə qaldıqları zaman da öz sağlamlıqlarına görə qorxurlar. Ona görə də insanların böyük əksəriyyəti özlərinin adət etdikləri gündəlik həyatlarına (davranışlarına) əsaslı şəkildə dəyişikliklər etməyə məcbur olublar. Belə ki onlar sağlamlıqları xatirinə sosial kontaktları xeyli azaltmış (86,5%), planlarını dəyişmiş (84,5%), tibb müəssisələrinə getməməyə çalışırlar (74,5%), əllərini tez-tez yuyurlar (87%).

Virusa qarşı mübarizənin, eləcə də onun yayılmasının qarşısını almağın ən təsirli yol və vasitəsi kimi ÜST-ün tövsiyələrinə uyğun olaraq kütləvi profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi, insanların yeni ekstremal böhran şəraitin tələblərinə uyğunlaşmağı, yəni davranışda müvafiq dəyişikliklərin edilməsini nəzərdə tutur. İnsanın davranışının dəyişməsinə xarici və daxili, obyektiv və subyektiv amillər təsir edir. İnsanın mənlilik şüuru, inancı, dünyagörüşü, təhsil səviyyəsi, tələbatları, əqidəsi, istəkləri, sərvət meyilləri, cinsi, yaş xüsusiyyətləri, sosial gözləntisi və sosial yönəlişi əhəmiyyətli təsir qüvvəsinə malikdirlər. Ona

görə də yeni tələblərə, daha doğrusu, yeni gerçəkliyin tələblərinə insanın uyğunlaşması ən azı iki səviyyədə – fərdi və qrup səviyyəsində nəzərdən keçirilə bilər. Bəzən qəbul edilmiş karantin qaydaları (qadağaları) sosial davranışın qrup səviyyəsində dəyişilməsini nəzərdə tutduğu üçün hər bir qrup üzvlərinin yeni tələblərə (qadağa və ya qaydalara) eyni münasibətlə yanaşmasını zəruri edir. Əslində, belə bir yanaşma doğru hesab edilsə də, gözlənilən nəticələrə və qəbul edilmiş qərarların səmərəli icrasına gətirib çıxara bilməz. Məlumdur ki, psixoloji amillərin təsiri nəticəsində istər qəbul edilmiş qərarın, istərsə də müəyyən edilmiş qaydaların dərk, qiymətləndirilməsi və buna uyğun münasibətlərin (davranışın) qurulması qrup və fərd səviyyəsində fərqli olacaqdır. Ona görə də davranış dəyişikliyinə yönəlik qaydalar insanın davranışına, özünə və başqalarına münasibətdə təsir xüsusiyyətləri araşdırılmadan tətbiq edilməməlidir. Bunun üçün sosioloji və sosial-psixoloji araşdırmalar aparılmalı, elmi nəticələrə əsaslanan tövsiyələr hazırlanmalıdır. Belə bir qiymətləndirmə aparmadan yalnız qərarı qəbul edənlərin mülahizələrinə əsaslanmaq səmərəli nəticələr verə bilməz. Bir çox tədqiqatçılar da qeyd edirlər ki, karantin tətbiq edilməsinə dair qərarlar mövcud olan ən yaxşı dəlillərə əsaslanmalıdır (2, 3,4).

İlkin sorğunun nəticələri göstərdi ki, sorğuda iştirak edənlərin böyük əksəriyyətində (75%) COVID-19 pandemiyası ciddi narahatlıq yaratmış, əsəbi-psixi gərginlik vəziyyətini artırmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, respondentlərin psixi vəziyyətinə bir çox stresogen amillər təsir edir. Onlara özünün və yaxınlarının həyatına təhlükədən narahatçılıq, qorxu, bədbinlik, eyni zamanda pandemiya haqqında aldığı məlumatların təsiri nəticəsində fikrinin dağınıqlığı, yuxusunun pozulması, tez-tez işdən və ya təhsildən ayrılması, məsafədən fəaliyyət və gələcəkdə üzləşə biləcəyi çətinliklər, sosial təcrid nəticəsində yaxın insanlarla ünsiyyətin, qarşılıqlı əlaqənin məhdudlaşması ümumi əhvali-ruhiyyəyə mənfi təsir edir. Planlaşdırdıqları işlərin məcburən təxirə salınması, vərdiş etdikləri həyat tərzinin dəyişməsi, gələcəyin qeyr-müəyyənliyi onlarda bədbinlik, ruh düşkünlüyü yaradır, astenik hissləri gücləndirir. Bütün bunların təsiri altında bəzən onlar gələcək həyat haqqında bədbin fikirlərlə yaşamağa olurlar. Ən vacibi isə odur ki, onların bu vəziyyətinə aydınlıq gətirə biləcək məlumat və ya dəstək isə yoxdur. Bu istiqamətdə atılan addımlar isə ardıcıl və məqsədyönlü xarakter daşmadığından lazımi nəticəni vermir.

Qabaqlayıcı psixoprofilaktik tədbirlər görmədən uzunmüddətli sərt sosial

təcrid tədbirlərinin tətbiqi sosial davranışda və bütövlükdə şəxsiyyətin psixikasının iradi-emosional və intellektual sahələrində müəyyən mənfi dəyişikliklər yaradır. Belə dəyişikliklər nəticəsində insan baş verən hadisələri, əldə etdiyi məlumatları düzgün qavraya bilmir, onu anlamaqda çətinlik çəkir, tənqidi və çevik münasibət zəifləyir, özü və ətraf aləm haqqında təsəvvürlərində yanlışlıqlar baş verir, ətraf sosial mühitə adaptasiya qismən pozulur. Ona görə də sərt karantin tədbirlərinə keçməzdən əvvəl psixoloji dəstəyə ehtiyacı olan vətəndaşlar üçün xüsusi proqramlar hazırlanmalı, xidmətin göstərilməsi yerləri dəqiq müəyyən edilməli və bu barədə əhali həm kifayət qədər məlumatlandırılmalı, həm də belə xidmətlərin əlçatanlığı təmin edilməlidir.

Virusun yayılmağa başladığı ilk dövrdə belə bir fikir də səsləndirilirdi ki, uşaq və gənclərin bu virusa yoluxma ehtimalı çox azdır və onlar ən pis halda virusun daşıyıcıları ola bilərlər. Əlbəttə, belə bir fikrin sosial şəbəkələrdə geniş yayılması ictimai fikirdə müəyyən çaşqınlıqla yanaşı, həm də məlumatların mötəbərliyinə ciddi şübhələr də oyatdı. İnsanlar virusun olmaması, bütün bunların müəyyən qüvvələr tərəfindən siyasi və ya iqtisadi maraqlarını təmin etmək məqsədi ilə yayıldığını düşünməyə başladılar. Bəzi müstəqil jurnalist araşdırmaları

məsələnin mahiyyətini aydınlaşdırmaq əvəzinə ictimai fikirdə şübhələrə, etimadsızlığa rəvac verdi. Bütün bunlar həm də dövlətlərin bir-birinə və ÜST-ə qarşı ittihamları ilə müşayiət edilirdi. Hadisələrin bu istiqamətdə cərəyan etməsi dövlətlər tərəfindən təsirli tədbirlərin görülməsi üçün birgə səmərəli qərarlar qəbul etmələrinə öz mənfi təsirini göstərirdi. Dövlətlərin məsələyə fərqli, bəzən isə tamamilə bir-birinə zidd qaydalar tətbiq etməsi vəziyyəti daha da gərginləşdirir, cəmiyyətdə qeyri-müəyyənliyin, informasiyalara və qəbul edilən qərarlara etimadsızlığın güclənməsinə, son nəticədə isə bir tərəfdən məsuliyyətsizliyin, digər tərəfdən isə “qorxu” hissəsinin güclənməsinə səbəb oldu. Məsələn, Çin dərhal virusun ilk qeydə alındığı şəhəri bağladı, sonra isə tədricən ölkədə karantin rejiminin tətbiqinə keçməyə başladı. Amma İsveç bunun əksinə olaraq heç bir karantin tədbiri həyata keçirmədi və belə bir təsəvvür yarandı ki, virusun təhlükəli olması haqqında deyilənlər həqiqətə uyğun deyil. Əhəlinin sosial gözləntiləri ilə baş verənlər arasında və hadisələrin qavranılmasında ziddiyyət yarandı. Vətəndaş cəmiyyətinin inkişafını araşdıran tədqiqatçılar sosial gözləntinin əhəmiy-

yətini xüsusi qeyd edirlər. Sosial gözlənti fərdlər və təşkilatlar üçün, beləliklə, bütövlükdə cəmiyyət üçün insanların nə etmək lazım olduğuna dair daxili bir sosial normadır¹.

Davam edən pandemiyanın psixoloji təsirini araşdırarkən əldə edilən məlumatlar və müşahidələr göstərdi ki, ölkəmizdə insanların yarısından çoxu koronavirusa yoluxmaqdan qorxurdu. Lakin vəziyyətin getdikcə ciddi vəziyyət alması, rəsmi dövlət qurumlarının məlumatlarının, kütləvi informasiya vasitələrində mütəxəssislərin, ekspertlərin çıxışlarının təsiri altında tədricən insanlar tərəfindən COVID-19 virusunun təhlükəli olduğu qəbul edilməyə başlandı. Məhz bundan sonra bir çoxları mümkün qədər evdə qalmağa üstünlük verməyə başladı. Bununla yanaşı ailə üzvlərinə və yaxınlarına görə təşviş keçirənlərin də sayında artımlar qeyd edildi. İnsanların böyük bir hissəsi (58 %) marketlərə, bazarlara, kafelərə və bu kimi yerlərə getməkdən qorxur, evdə qalmağın daha təhlükəsiz olduğu qənaətinə gəldi. Mətbuatda və sosial şəbəkələrdə yayılan məlumatların təhlili göstərdi ki, hökumətin yoluxmuş xəstələrin xüsusi ayrılmış xəstəxanalarda təcrid edilməsini və müalicəsini zəruri hesab

¹ KOICHI HASEGAWA, CHIKA SHINOHARA & JEFFREY P. BROADBENT. The Effects of ‘Social Expectation’ on the Development of Civil Society in Japan https://www.soc.umn.edu/assets/pdf/Hasegawa_Shinohara_Broadbent_07_JCS.pdf

edənlərin sayı sürətlə artmaqdadır. Şübhəsiz ki, rəsmi dövlər qurumları tərəfindən zəruri addımların atılması, ictimaiyyətin mütəmadi olaraq məlumatlandırılması bir tərəfdən şayiələrin yayılmasının qarşısını ala bildi, digər tərəfdən isə insanlar, bütövlükdə isə cəmiyyətə görülən tədbirlərin zəruri olduğunu qəbul etdi və eyni zamanda sosial gözləntiləri ciddi şəkildə dəyişdi. Cəmiyyətin yeni ekstremal şəraitə uyğun sosial gözləntisinin formalaşdırılması əsas sosial-psixoloji amil kimi qrup davranışının yeni mühitə uyğunlaşmasını təmin edən davranışın daxili tənzimləyici və idarəedici mexanizmlərini yeniləmiş oldu. Pandemiya ilə mübarizə tədbirlərinin səmərəliliyi, ilk növbədə, yeni motivasiyanın yaranmasını və subyektin özünün fəal münasibətini tələb edir. Şəxsiyyətin mənlilik şüurunun zədələnməsinə, əxlaqi dəyərlərin zəifləməsinə, mənəvi sarsıntılara yol açan biləcək hərəkətlərə qətiyyətli yol vermək olmazdı. İnsanın özünə və rəsmi dövlət qurumlarının düzgün qərarlar qəbul etdiyinə inam və etimad pandemiya qarşı cəmiyyətin səfərbər edilməsini təmin edir. Bunu etmədən adekvat sosial davranış formalaşdırmaq və vəziyyəti nəzarətdə saxlayaraq təsirli tədbirləri həyata keçirmək, yoluxmanın nəzarətə götürülməsini təmin etmək olmaz.

İlk vaxtlar çox sadə görünən, başa düşülən sosial məsafənin saxlanması,

tibbi maskadan istifadə və əllərin tez-tez sabunla ılıq suda yuyulması və ya dezinfeksiya edilməsi kimi üç qaydaya niyə insanların riayət etmədiyini başa düşmək olduqca çətin idi. Məsələ nə qədər sadə görünsə də, bir o qədər mürəkkəbdir. Əvvəla, bu sadə qaydalar və sosial təcrid tədbirləri insanlar tərəfindən özləri də dərk etmədən onların azadlıqlarının, sərbəstliklərinin pozulması kimi qavranılır. Çünki birdən, birə nəyəsə məcbur edilmək, hərəkətləri məhdudlaşdırmaq, daha sonra bunların pozulmasına görə cərimələrin tətbiq edilməsi insanları günəşli, aydın havada gözlənilmədən qəfil yaxlayan leysana, tufana bənzəyirdi. Buna hazırlıqlı olmayan insan ilk anlarda çaşqınlıq keçirir, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq isə stres vəziyyətinə düşür. Adətən belə hallarda insanın köməyinə onun keçmiş təcrübəsi gəlir və hafizə surətləri əsasında hadisəni təhlil edərək müəyyən qərar qəbul edirlər. Məsələn, yaxınlıqda daldalanmaq üçün yer tapmaq və orada gözləmək. Elə insan da var ki, o, vəziyyətin daha da pisləşəcəyini düşünərək vəziyyətdən çıxış yolu olaraq yağış altında öz evinə və ya yaxınlarının evinə qədər qaçmağa başlayır. Bəzən isə insan o qədər həyəcanlanır ki, ətrafda baş verəni düzgün qiymətləndirə bilmir və özünə nəzarəti tamamilə itirir. Əgər belə bir hadisə küçədə çox sayda insanın olduğu yerdə

baş verirsə, onda davranışın müxtəlif, senariləri ola bilər. Əlbəttə, bütün bunlar insanın psixi vəziyyətinə böyük təsir göstərir və uzun müddət davam etdikdə isə onu depressiya vəziyyətinə də sala bilər. Pandemiyanın kütləvi hadisə olduğunu nəzərə alaraq demək olar ki, onun insanın psixikasına təsiri daha güclü, sarsıdıcı, dağıdıcıdır və vaxtında adekvat tədbirlər görülməsə, ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Xəstəliyin törədə biləcəyi fəsadların ağır nəticələrə səbəb olduğu haqqında nə qədər çox məlumat əldə edilirsə, insanda qorxu və narahatlıq hissləri də bir o qədər yüksələcək və güclü emosional hisslər yaradacaqdır. Sosial məsafə, sosial təcrid kimi zəruri tədbirlərin uzun müddətə tətbiq edilməsi insanların emosional-iradi sahəsində mənfi dəyişiklikləri stimullaşdırır. Ona görə də bu tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı paralel olaraq insanlara streslə mübarizənin yol və vasitələri də şəriştəli mütəxəssislər tərəfindən öyrədilməlidir. Yaxşı olar ki, bununla bağlı illüstrasiyalı metodik vəsaitlər hazırlansın və elektron resurslarda yerləşdirilsin.

Xəstəlik zamanı stres aşağıdakı halları yarada bilər:

- yuxu və qidalanma rejiminin pozulması;
- diqqətin yayğınılığı və halsızlıq;
- özünün və yaxınlarının sağlamlığına görə təşviş və qorxu;

– iş yerini itirmək, gündəlik qazancdan məhrum olmaq, təhsildə geriye qalmaq və ya müvəffəqiyyət qazanmamaq qorxusu;

- spirtli içkilərə aludəçilik;
- emosional vəziyyətlə bağlı xroniki xəstəliklərin şiddətlənməsi;
- məişət zorakılığı.

Yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu həmişə var və əksər halda insanlar özləri bunu edə bilərlər. Bir-birinə diqqət və qayğının, sosial və maliyyə dəstəyinin, ünsiyyətin müxtəlif formalarından istifadə etməklə mənəvi dəstəyin göstərilməsi insanın özünü tənha, köməksiz hiss etməməsinə və beləliklə də vəziyyətdən çıxmasına imkan verir. Özünəqapanma, çarəsizlik, imkansızlıq, tənhalıq və kimsəsizlik kimi hisslərin baş qaldırmasına imkan vermək olmaz. Hər zaman həyatın dəyərli olduğunu şərtləndirən məqsəd və motivasiya olmalıdır. Hər bir insan qarşısına vəziyyətə uyğun olan kiçik, konkret vəzifələr qoymalı və onların ardıcıl surətdə həllinə çalışmalıdır. Bu, davranışın məqsədyönlüyünü və mənalılığını təmin edən ən yaxşı vasitədir. Çünki qarşıya qoyulan istənilən sadə vəzifənin həlli şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsidir. Özünügerçəkləşdirmə isə özünəinam, özü haqqında müsbət fikir, həyata bağlılıq, çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün kifayət qədər daxili potensiala malik olmaq deməkdir.

Tədqiqatın planlaşdırdığımız və həyata keçirəcəyimiz ikinci mərhələsində şəxsiyyətin yeni ekstremal şəraitdə davranışının psixoloji xüsusiyyətləri araşdırılacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Wang C, Horby PW, Hayden FG, Gao GF: A novel coronavirus outbreak of global health concern. *Lancet*. 2020, 395:470-473. 10.1016/S0140-6736(20)30185-9
2. Coronavirus. (2019). Accessed: March 19, 2020: <https://www.who.int/health-topics/coronavirus>.
3. Chen N, Zhou M, Dong X, et al.: Epidemiological and clinical characteristics of 99 cases of 2019 novel coronavirus pneumonia in Wuhan, China: a descriptive study. *Lancet*. 2020, 395:507-513. 10.1016/S0140-6736(20)30211-7
4. Brooks SK1, Smith LE, Woodland L, Wessely S, Greenberg N, Rubin GJ. The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence // <http://europepmc.org/article/MED/32112714>
<http://europepmc.org/article/MED/32112714>
5. Psychological first aid: Guide for field workers // <https://www.who.int/publications/i/item/9789241548205>
6. Mental health and psychosocial considerations during the COVID-19 outbreak // <https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/mental-health-considerations>
7. Rothan HA, Byrareddy SN: The epidemiology and pathogenesis of coronavirus disease (COVID-19) outbreak. *J Autoimmun*. 2020, 109:102433. 10.1016/j.jaut.2020.102433
8. Coronavirus disease (COVID-19) pandemic. (2020). Accessed: April 14, 2020: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>.
9. Coronavirus disease 2019 (COVID-19) situation report - 59. (2020). Accessed: March 20, 2020: <https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200319-sitrep-59-covid-19.pdf>.
10. Coronavirus disease (COVID-19) technical guidance: risk communication and community engagement. (2020). Accessed: March 21, 2020: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/risk-communication-and-community-e...>
11. Jang WM, Cho S, Jang DH, Kim UN, Jung H, Lee JY, Eun SJ: Preventive behavioral responses to the 2015 middle east respiratory syndrome coronavirus outbreak in Korea. *Int J Environ Res Public Health*. 2019, 16:2161. 10.3390/ijerph16122161

12. Coronavirus disease (COVID-19) advice for the public. (2020). Accessed: March 21, 2020: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public>.
13. Guo YR, Cao QD, Hong ZS, et al.: The origin, transmission and clinical therapies on coronavirus disease 2019 (COVID-19) outbreak - an update on the status. *Mil Med Res.* 2020, 7:11. 10.1186/s40779-020-00240-0
14. Giwa A, Desai A, Duca A: Novel 2019 coronavirus SARS-CoV-2 (COVID-19): an updated overview for emergency clinicians. *Emerg Med Pract.* 2020, 22:1-28.
15. Wang Y, Wang Y, Chen Y, Qin Q: Unique epidemiological and clinical features of the emerging 2019 novel coronavirus pneumonia (COVID-19) implicate special control measures. *J Med Virol.* 2020, 92:1-9. 10.1002/jmv.25748
16. Mental health and psychosocial considerations during COVID-19 outbreak. (2020). Accessed: March 22, 2020: <https://www.who.int/docs/default-source/coronavirus/mental-health-considerations.pdf>.
17. Open source statistics for public health. (2013). Accessed: March 9, 2020: <http://openepi.com/SampleSize/SSPropor.htm>.
18. AlNajjar NS, Attar LM, Farahat FM, AlThaqafi A: Psychobehavioural responses to the 2014 middle east respiratory syndrome-novel coronavirus (MERS CoV) among adults in two shopping malls in Jeddah, western Saudi Arabia. *East Mediterr Health J.* 2016, 22:817-823. 10.26719/2016.22.11.817
19. Abolfotouh MA, AlQarni AA, Al-Ghamdi SM, Salam M, Al-Assiri MH, Balkhy HH: An assessment of the level of concern among hospital-based health-care workers regarding MERS outbreaks in Saudi Arabia. *BMC Infect Dis.* 2017, 17:4. Accessed: May 1, 2020: 10.1186/s12879-016-2096-8
20. Leung GM, Ho LM, Chan SK, et al.: Longitudinal assessment of community psychobehavioral responses during and after the 2003 outbreak of severe acute respiratory syndrome in Hong Kong. *Clin Infect Dis.* 2005, 40:1713-1720. 10.1086/429923
21. Leung GM, Quah S, Ho LM, Ho SY, Hedley AJ, Lee HP, Lam TH: Community psycho-behavioural surveillance and related impact on outbreak control in Hong Kong and Singapore during the SARS epidemic. *Hong Kong Med J.* 2009, 15:30-34.

22. Wang C, Pan R, Wan X, Tan Y, Xu L, Ho CS, Ho RC: Immediate psychological responses and associated factors during the initial stage of the 2019 coronavirus disease (COVID-19) epidemic among the general population in China. *Int J Environ Res Public Health*. 2020, 17:1729. 10.3390/ijerph17051729
23. Jin Z, Zhao K, Xia Y, et al.: Psychological responses to the coronavirus disease (COVID-19) outbreak. *ChinaXiv*. 2020, 1-16.
24. Lau JTF, Yang X, Tsui H, Kim JH: Monitoring community responses to the SARS epidemic in Hong Kong: from day 10 to day 62. *J Epidemiol Community Health*. 2003, 57:864-870. 10.1136/jech.57.11.864
25. Rosen AB, Tsai JS, Downs SM: Variations in risk attitude across race, gender, and education. *Med Decis Making*. 2003, 23:511-517. 10.1177/0272989X03258431
26. Bukhari EE, Temsah MH, Aleyadhy AA, Alrabiaa AA, Alhboob AA, Jamal AA, Binsaeed AA: Middle east respiratory syndrome coronavirus (MERS-CoV) outbreak perceptions of risk and stress evaluation in nurses. *J Infect Dev Ctries*. 2016, 10:845-850. 10.3855/jidc.6925
27. Onyeaka HK, Zahid S, Patel RS: The unaddressed behavioral health aspect during the coronavirus pandemic. *Cureus*. 2020, 12:e7351. Accessed: May 1, 2020: 10.7759/cureus.7351
28. Do TTT, Le MD, Van Nguyen T, et al.: Receptiveness and preferences of health-related smartphone applications among Vietnamese youth and young adults. *BMC Public Health*. 2018, 18:764. Accessed: May 1, 2020: 10.1186/s12889-018-5641-0
29. Psychiatrists beware! the impact of COVID-19 and pandemics on mental health. (2020). Accessed: March 23, 2020: <https://www.psychiatristimes.com/psychiatrists-beware-impact-coronavirus-pandemics-mental-health>.
30. Shah K, Kamrai D, Mekala H, Mann B, Desai K, Patel RS: Focus on mental health during the coronavirus (COVID-19) pandemic: applying learnings from the past outbreaks. *Cureus*. 2020, 12:e7405. Accessed: April 30, 2020: 10.7759/cureus.7405

**COVID-19 PANDEMIA INFLUENCE ON
HUMAN BEHAVIOR**

Bakhtiyar Aliyev

Abstract

The article examines the psychological factors of the impact of the COVID-19 pandemic on human behavior. It is noted that the pandemic has led to a completely new extreme situation in the world. For the first time in the history of mankind, not only did people in some countries live in conditions of social isolation, but also countries as a whole began to apply strict quarantine and social isolation rules at intervals. This has led to strong emotional states, fear, anxiety, stress, depression, self-loathing, and suicide attempts. People's social expectations, life plans, daily life norms have completely changed and they have been forced to live by new rules and norms. Confidence in the future, security, the health of loved ones, and the like have had a negative impact on serious concerns, perceptions of the environment and oneself, and adaptation. Unpreparedness to adapt to a new environment has in some cases led to behavioral disorders. The solution of all these problems makes it necessary to study the factors that affect human behavior in the new environment, changes in the emotional-voluntary and intellectual spheres.

CİNS VƏ YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN QƏRAR QƏBULUNUN SƏMƏRƏLİLİYİNƏ TƏSİRİNİN PSIXOLOJİ CƏHƏTLƏRİ

Fatimə Bayramova

*Bakı Dövlət Universitetinin
Psixologiya kafedrasının doktorantı
Zahid Xəlilov küç., 23. indeks: AZ 1148
E-mail: fatima90@live.ru*

Açar sözlər: *qərar qəbulu, cins və yaş amili, seçim üstünlüyü, davranış tərz, riskli və rəşional təfəkkür tərz*

Keywords: *decision-making, gender and age factor, choice preference, behavior, risky and rational thinking*

İnsan həyatının müxtəlif dövrlərində atdığı addımlar, seçdiyi həyat tərz onun şəxsi, yaş və cinsi xüsusiyyətlərindən əsaslı şəkildə asılılıqdadır. Yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri insanların həyat və fəaliyyətinə, qərarlarının qəbuluna, davranışlarına, seçimlərinə və s. təsir göstərir. Fəaliyyətin istənilən sahəsində bunu sezmək mümkündür. Məhz yaş dövrünün seçimə təsir göstərməsi onun qərarlara psixoloji təsirindən asılıdır. İnsanların seçim prosesində yaş dövrlərinin təsirini yaş və inkişaf psixologiyasında əhatəli şəkildə tədqiq edilmiş yaş dövrləri ilə uzlaşdırmaq nəticəsində aşkar etmək mümkündür.

Psixologiya elmində də yaş dövrləri və cinsi xüsusiyyətlərinin fərqlilikləri

müxtəlif alimlər tərəfindən əhatəli şəkildə öyrənilmişdir. Yaş dövrlərini mərhələlərə ayıraraq, yaş xüsusiyyətinə uyğun seçim üstünlüyünü qiymətləndirə bilərik. Məsələn, insan həyatının ilk mərhələsindən yeniyetməlik yaş dövrünədək uşağın yerinə onun valideynləri seçim edirlər. Yeniyetməlik dövründə artıq populyar olana meyil edilir, brendlərə daha çox həvəs göstərilir. Gənclik dövründə isə insanlarda müstəqil seçim etmək, keyfiyyət və kəmiyyət özəlliklərinin fərqiə varmaq, daha çox səmərəli olana istiqamətlənmə kimi xüsusiyyətlər formalaşmağa başlayır. Müəyyən yaş dövründən sonra, artıq insanlarda “özünə qiyməmə” halı yaranır, qocalıq dövründə isə istehlakçının rigidliyi

özünü büruzə verir, yeni məhsullardan çox köhnə, dəfələrlə sınaqdan çıxmış məhsullara üstünlük verirlər [5,s.210].

İdarəetmə qərarlarının qəbulu zamanı cins amilini nəzərə almaq vacib əhəmiyyət daşıyır. Qadın və kişi qərarlarının qəbulu prosesinə psixolo-giya elmi fərqli rakursdan baxır. C.Grey “Kişilər marsdan, qadınlar isə Veneradandır” adlı kitabında qadın və kişinin qərar qəbulu prosesini fərqli şəkildə həyata keçirdiyini qeyd etmişdir. Alimin fikrincə, kişi və qadın təbiətən çox fərqli varlıqlardır. Kişilərin beyni instinktiv olaraq problemi həll etməyə yönəlib, qadınlarda isə hər hansı bir problem yarandıqda onlara emosional dəstək problemin həllindən önəmlidir [6].

Hələ vaxtilə K.D.Uşinski qadınlara müəyyən keyfiyyətlərinə görə kişilərdən fərqləndiklərini qeyd etmişdi. Onun fikrincə, diqqətlik, dəqiqlik, təkminlilik, təkidlilik, səliqəlilik, zəriflik, zövq və nəhayət, uşaqlara anadangəlmə məhəbbət – bütün bunlar elə keyfiyyətlərdir ki, kişilərə nisbətən daha çox qadınlarda təsadüf olunur. Bu qadın keyfiyyətləri yeniyetmə qızların davranış rəftarında özünəməxsus tərzdə təzahür edir [1].

Hind psixoloqları risk şəraitində qərar qəbulu prosesinin yaş, cins, yaşayış yeri, sosio-iqtisadi status və s. ilə əlaqəsini araşdırmış və belə bir qənaətə gəlmişlər ki, yalnız cins amili

risk şəraitində qərar qəbulu prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Yerdə qalanların bu proseslə hər hansı bir bağlılığı yoxdur.

Ümumiyyətlə, uğur qazanmaq motivasiyası yüksək olan insanlar orta səviyyədə risk etməyə meyilli olurlar. Uğursuzluqdan ehtiyat edənlər isə risk etməyə az meyil göstərilər. İnsanda uğur əldə etmə motivasiyası nə qədər yüksək olarsa, onda risk etmə dərəcəsi də aşağı düşür. Müvəffəqiyyətlə daha çox ümid edənlər adətən risk etməkdən qaçır. Təəssüf ki, taleyini çox düşünən insanlar arasında qəhrəmanlara rast gəlinmir. Risk etməyə hazır olan, lakin uğursuzluqdan uzaq olmağa yüksək səviyyədə motivləşən insanlarla müqayisədə, müvəffəqiyyət əldə etməyə motivləşən və risk etməyə hazır olanlar az hallarda uğursuzluğa düçar olurlar.

Şəxsiyyət tiplərinə yanaşmada cinsi fərqlilik heç də az əhəmiyyətli rol oyanmır. Belə ki:

Qadın-rəhbər, ilk növbədə, özünün intuisiyasına, duyğusuna, qadın “məntiqinə” istinad edir. Zərif təbiətə malik olmaları (tənqid, kobudluq və s.) onlara həmişə obyektiv mövqe tutmalarına və konstruktiv davranış nümayiş etdirmələrinə əngəl törədir.

Qadın-rəhbərlər qərar qəbuluna detallı və ölçülmüş yanaşma tətbiq edir, “xırdalığa” meyilli olurlar. Yəni problemin həllinə yanaşmada

ümumidən deyil, detallardan, təkçələrdən çıxış etməyə üstünlük verirlər.

Qadın rəhbərlərdə (kişi rəhbərlərlə müqayisədə) informasiyanın hissi qavrama daha sürətlidir. Baş beyinin yarımkürələri arasında tənəsüblük daha yüksəkdir. Hər iki yarımkürəni əlaqələndirən neyronlar yığımı qadınlarda 2% çoxdur. Eyni zamanda sübut olunub ki, təhlükə ilə bağlı neqativ informasiyanın beyinə yüklənmə sürəti qadınlarda 8 dəfə çoxdur.

Digər tərəfdən, qərar qəbulunda rəhbərin yaşı müəyyən fərqliliklərə yol açır. Artıq sübut olunub ki, 50 yaşından sonrakı dövrdə iş kreativlik dərəcəsi, yeniliyə meyillik, dəblə ayaqlaşma səviyyəsi aşağı düşür. Bir qayda olaraq, gənc rəhbərlər daha çox riskə meyilli, yaşlılar isə daha çox mühafizəkar olurlar. Eyni zamanda yaş artıqca şəxsiyyətin prioritetlər sistemi, motivasiya strukturu (qərar qəbulu prosesində alternativ seçiminə təsir göstərən) da paralel şəkildə dəyişir.

Yaş-cins fərqliliyi ilə yanaşı, sosial status və təhsil səviyyəsi də rəhbərin qərar qəbulunda sərgilədiyi davranış tərzinə əhəmiyyətli təsir göstərmək iqtidarındadır. Belə ki statusun, gəlirlərin və təhsil səviyyəsinin yüksəkliyi qərar qəbulunda riskə meyilliliyi hissediləcək dərəcədə artırabilir.

Nəzəri ədəbiyyatdan bəhrələnərək cins və yaş amilinin qərar qəbuluna tə-

siri istiqamətində eksperimental tədqiqat apardıq.

Tədqiqat Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutu (23 respondent), Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında, İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi (12 respondent) və “Bakı Metropoliteni” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin (95 respondent) 130 şöbə müdiri (60-ı qadın, 70-i kişi respondentləri) arasında aparılmışdır.

Birinci tədqiqatımız yaş dövrünün şəxsiyyətin seçim prosesində onun davranış tərzinə təsiri istiqamətində aparılmışdır. Yaş xüsusiyyətlərinin qərar qəbuluna təsirinin effektivliyini müəyyənləşdirmək üçün fərqli yaş kateqoriyalarına aid 130 respondent (respondentlər yaş dövrlərinə uyğun olaraq üç qrupa bölünüb: I qrup 20–30 yaş dövrlərini, II qrup 31–45 yaş dövrlərini, III qrup 46+ yaş dövrlərini əhatə edir) iştirak etmişdir. Tədqiqatda Olqa Posipanovanın “İstehlakçının psixoloji portreti” metodikasından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələri aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır:

I qrup (20–30 yaş) respondentlər arasında yenilikçi (80%), fərdiyyətçi (78%) və situativ (66%) gənclər çoxluq təşkil edir. Digər xüsusiyyətlər isə yüksəklik səviyyəsinə görə bu cür nəticələnmişdir: dəbpərəst (56%), ənənəpərəst (36%), mühafizəkar (50%), laqeyd (0). I qrup respondentlərin se-

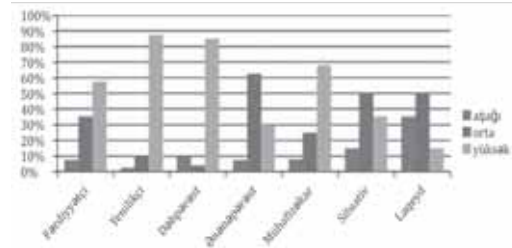
çim üstünlüyü onların yeniliyə meyil etmə, fərdi xüsusiyyətlərindən, şəraitdən asılı olaraq müəyyənləşir.

II qrup (31–45 yaş) respondentlər arasında yüksəklik səviyyəsinə görə daha çox yenilikçi (87,5%), dəbperəst (85%), mühafizəkar (67,5), fərdiyyətçi (57,5%) özünü göstərmişdir. Digər davranış tipləri isə (ənənəperəst (30%), situativ (35%), laqeyd (15%) orta səviyyə özünü göstərmişdir.

III qrup (46–55 yaş) respondentlərin davranış tiplərinə yüksəklik səviyyəsinə fərdiyyətçi (70%), ənənəperəst (82,5%), mühafizəkar (80%) daxildir. Digər davranış tipləri yenilikçi (60%), dəbperəst (50%), situativ (62,5%), laqeyd (27,5%) orta səviyyədə özünü göstərmişdir.

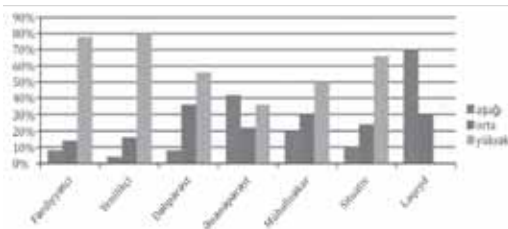
I qrup respondentlər arasında daha çox yenilikçi, fərdiyyətçi və situativ davranış tipləri, II qrup respondentlər arasında isə fərdiyyətçi, yenilikçi, dəbperəst və mühafizəkar davranış tipləri üstünlük təşkil etmişdir. Aydın olur ki, bu yaş dövrlərində insanlar ənənəçilikdən bir qədər uzaq yenilik tərəfdarı, yeni malın alınmasına,

qəbuluna daha çox üstünlük verirlər. I qrup respondentlər daim brendlərin yeni sezon malları ilə tanış olmağa can atır, bir növ yaşıdları ilə rəqabətə girirlər. Onlar malın üzərindəki qiymətə yox, məhz brendə nəzər salaraq müqayisə aparırlar. II qrup respondentlər də həmçinin yeniliyə meyil edirlər, brendlərə üstünlük verirlər, lakin bu yaş dövründə artıq qayğı, məsuliyyət əvvəlki illərə nisbətən artdığı üçün

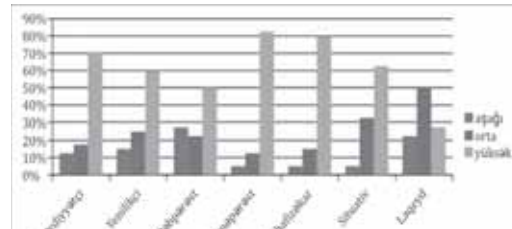

Şəkil 2. II qrup respondentlərin seçim üstünlüyü göstəricisi

onlar çox malın keyfiyyəti ilə yanaşı, kəmiyyətə də üstünlük verirlər. Həmçinin bu dövrdə gənclərin əmək fəaliyyəti başlayır. Bu dövrdə müxtəlif qruplarda iştirak etməkləri seçim zamanı qrup dəyərlərinin təsiri altına düşürlər. Eyni zamanda gənclərin seçimlərinə valideynlərinin təsiri olduqca azalır.

Şəkil 1. I qrup respondentlərin seçim üstünlüyü göstəricisi

Şəkil 3. III qrup respondentlərin seçim üstünlüyü göstəricisi

Bununla yanaşı, seçim prosesində fərdi xüsusiyyətlərin, şəxsi maraqların təsiri həlledici amillər sırasında yer almaqda davam edir. Başqa sözlə, alış prosesində fərdi münasibət qabarıq şəkildə təzahür edir. III qrup respondentlər isə əksinə yeniliyə deyil, ənənəyə sadıq qalaraq, daim istifadə etdikləri mala üstünlük verirlər. Onlar alqı-satqı zamanı fərddiyyətçi, ənənəpərəst, mühafizəkar tipli davranışları sərgiləyirlər. Bu yaş dövrlərində artıq respondentlər özlərindən daha çox ailəsini, övladlarını, nəvələrini düşün-dükləri üçün özlərinə bir o qədər də zaman ayırmırlar. Özləri üçün mal alarkən daha çox kəmiyyətə üstünlük verirlər. Lakin ərzaq seçimində daha ehtiyatlı davranaraq illərin sınağından keçirdikləri məhsulu almağı üstün tuturlar. Tədqiqat nəticəsində deyə bilərik ki, yaş dövrlərindən və psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq insanlar alqı-satqı prosesində müxtəlif davranış tiplərini sərgiləyirlər.

Davranış tipi insanların idarə etdikləri kollektivdə də əsaslı şəkildə öz təsirini göstərir. Yaş dövrü kollektivin idarəsinə, problemlərin həllinə təsir göstərir. Sözsüz ki, yaş dövrlərində fərqliliklər nəzərə çarpır, lakin bu o demək deyil ki, daim innovativ qərarlar kollektivin səmərəli fəaliyyətinə müsbət təsir göstərəcəkdir. Situasiyadan asılı olaraq problemin həlli mahiyyəti dəyişə bilər. Davranış tipləri bilik, təcrübə, bacarıq və ko-

gnitiv xüsusyyətlərlə vəhdət halında olduqda effektiv nəticələrə gətirib çıxardar.

Növbəti tədqiqatımız Tatyana Kornilovanın “Qərar qəbulunun şəxsi faktorları” [3] metodik sorğusunun köməyi ilə rəhbərlərin cinsindən asılı olaraq rəşional, yoxsa emosional qərar qəbul etdiklərinin eksperimental yolla tədqiqindən ibarətdir.

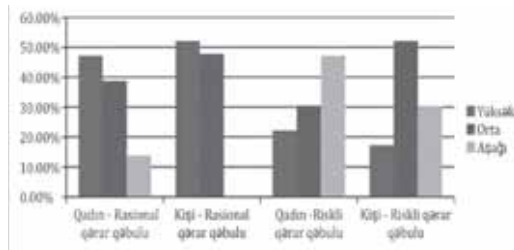
Tədqiqatın nəticələri aşağıdakı diaqramda öz əksini tapmışdır:

Şəkil 4-dən də aydın olur ki, qərar qəbulu zamanı riskli addımlar atmaq-dansa zərif cinsin nümayəndələri daha çox rəşional (47,2%) qərar qəbul etməyə meyillidirlər. Kişi respondentlər isə birmənalı rəşional (52,1%) tək-kürə üstünlük verirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, kişi respondentlər rəşional tək-kürə üstünlük versələr də, orta səviyyədə (52,1%) riskli qərar qəbul etməyə meyilli olduqları da müşahidə edilir. Həmçinin əlavə etmək istərdik ki, riskli qərarların qəbulu kişilərdən çox qadınlarda təsadüf olunur. Bu da emosional qərarların nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Nəticədən aydın olur ki, rəşional və riskli qərar qəbulu cinsi fərqliliklərdən asılı olaraq fərqli şəkildə təzahür edir.

Aydındır ki, cins amilinin qərar qəbuluna təsiri böyükdür. Cinsi fərqləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, kişilərin idarə etdiyi kollektiv qadınlara idarə etdiyi kollektivdən fərqlənir. La-

kin demək olmaz ki, idarə olunan kollektivin müvəffəqiyyəti cinsdən asılıdır. Yalnız qeyd edə bilərik ki, qadınlar daha emosional, kişilər isə daha rasionel qərar qəbul edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, qərar qəbulunun tədqiqində yalnız qərarların ümumpsixoloji mahiyyəti deyil, eyni zamanda onu qəbul edən rəhbərlərin psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək idarəetmə qərarlarının səmərəliliyə təsir göstərən əsas faktorlarından biridir.

Şəkil 4. Qərar qəbulu prosesində rasionel və ya riskli təfəkkürün cins amilindən asılılıq göstəricisi

Nəticə:

Qərar qəbulu insanın cinsi və yaşının psixoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır. Məhz seçim aktı hər yaş dövründə fərqli şəkildə özünü büruzə verir. Yaş dövrü kollektivin idarəsinə, problemlərin həllinə təsir göstərir. Davranış tipləri bilik, təcrübə, bacarıq və koqnitiv xüsusiyyətlərlə vəhdət halında olduqda effektiv nəticələrə gətirib çıxardar. Həmçinin rəhbərlərin idarəetmə sferasına cinsi amilin təsiri olduqca mühümdür. İdarəetmə prosesində

qadınlar daha emosional, kişilər isə daha rasionel mövqedən çıxış edirlər. Həmçinin əlavə etmək istərdik ki, riskli qərarların qəbulu kişilərdən çox qadınlarda təsadüf olunur. Bu da, emosional qərarların nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar çap, 2006, 620 s.
2. Əliyev R., Əliyev M. Gender probleminin psixoloji aspektləri//Psixologiya Jurnalı, Bakı: 2014, №1, 3-8 s.
3. Корнилова Т.В. Интеллектуально-личностный потенциал человека в условиях неопределенности и риска. [Текст]: [научная монография]/ Санкт-Петербург: Нестор – История, 2016, 343 с.
4. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений. М.: Прогресс, 1979, 504 с.
5. Посыпанова О.С. Экономическая психология: психологические аспекты поведения потребителей. Монография, Калуга: Изд-во КГУ им. К.Э. Циолковского, 2012, 296 с.
6. Gray J. Men Are From Mars, Women Are From Venera. USA, 1992, 352 p.

**PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE EFFECT
OF GENDER AND AGE CHARACTERISTICS
ON DECISION-MAKING EFFICIENCY**

Fatima Bayramova

Abstract

The article examines the characteristics of the influence of gender and age on decision-making in theory and practice. Gender and age affect any area of human life. Freedom of choice has been exhibited in various ways at different ages. The type of behavior affects the management of the team, the solution of problems. Surely, making innovative decisions in all areas, the tendency to innovate leads to the implementation of effective decisions. However, depending on the situation, decisions must be made both in the innovative and traditional ways. For this reason, just as the gender factor does not affect decision-making, so does the age group don't influence on the effective management of the team. These should be integrated and reflected in decision-making.

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 16 aprel 2020-ci ildə daxil olmuşdur

**FƏALİYYƏT PROSESİNDƏ KOQNİTİV FUNKSİYALAR VƏ
ONA TƏSİR EDƏN EMOSİONAL AMİLLƏR:
QAVRAYIŞ VƏ DİQQƏT**

Telli Cabbarova

*Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı
Gəncə ş. H.Əliyev prospekti 187
E-mail: ziyacabbarli@mail.ru*

Açar sözlər: koqnitiv, emosional, özünüdərk prosesi, fərd, obyekt, subyekt, şəxsiyyət

Keywords: cognitive, emotional, process self-knowledge, individual, object, subject, personality

İnsan psixikası koqnitiv və emosional başlanğıcların sintezindən ibarətdir. Onların bir-birindən təcrid olunaraq öyrəniləsi çətinidir. Çünki onlar bir bütünün ayrılmaz integrativ hissələridirlər. Lakin onları ayrı-ayrılıqda öyrənmədən bir araya gətirmək mümkün deyildir. Koqnitiv psixologiyanın XX əsrin ortalarından sonra meydana çıxma səbəbləri bununla bağlıdır (50–60-cı illər ABŞ biheviolistləri E.Qatri, E.Tolmen). Onun da bir neçə istiqamətləri formalaşmışdır:

1. Jan Piajenin genetik psixologiyası
2. Koqnitiv psixolojiya – U.Naysser, C.Bruner, D.Miller
3. İntellekt nəzəriyyəsi – C.Qilford, Ç.Spirmen, R.Stenberq, R.Kettel, L.Terstoun.

4. Konstruktiv nəzəriyyəsi – C.Kelli
5. Neyro-lingvistik programlaşdırma – D.Qrinder, R.Bendler

Koqnitiv tədqiqatlar inkişaf etdikcə, bir elm sahəsinin sahəsindən kənara çıxır. Çünki ABŞ psixoloqu U.Naysserin freym nəzəriyyəsi göstərdi ki, fərd öz hiss orqanları ilə ayrı-ayrı detalları deyil, tam mənzərini (freym) qəbul edir və yaddaşda saxlanılan freymilər özünü fərdin davranışlarında reallaşdırır [4, 66-67]. Lakin koqnitiv araşdırmalar nəticəsində məlum oldu ki, fərd hisslər vasitəsilə qəbul etdiyi informasiyaların koqnitiv sxemlərə çevrilməsi və mental əməliyyatların reallaşması prosesində birbaşa iştirak etmir. Çünki bu

proseslərin bir qismi onun koqnitiv imkanlarının və şüur proseslərinin fəvqündə baş verir. Buna görə də psixoloqlar burada dərk olunan şüurlu koqnitiv proseslərlə dərk olunmayan koqnitiv şüurüstü prosesləri bir-birindən ayırırlar. Koqnitiv şüurüstü proseslər şüurlu koqnitiv proseslərdən fərqli olaraq mürəkkəb informasiyaları paralel şəkildə daha sürətlə həll edirlər. Koqnitiv proseslərin tədqiqi nəinki koqnitiv psixologiya və ümumi psixologiya çərçivəsində, ümumiyyətlə, müxtəlif elmlərin kəsişməsində belə çox mürəkkəb bir məsələdir. Buna görə də bir çox idrak problemləri ilə bağlı olan elm sahələrinin əlaqəsindən müasir “koqnitiv elm” sahəsi meydana çıxmışdır.

1. Koqnitiv inkişafı səciyyələndirən amillər

Koqnitiv inkişaf təfəkkür, təxəyyül, qavrayış, yaddaş, diqqət və digər amillərlə bağlıdır. Bunlar insanın ətraf mühitlə əlaqəsini, ona verdiyi psixoloji reaksiyanı, şüurda formalaşdırdıqları struktur və mexanizmi (E.Tolmenə görə “daxili koqnitiv xəritəni”) təmin edirlər. Çünki onlar ətraf mühitin şüurda sadə inikasını deyil, şüurun təcrübə vasitəsilə ətraf mühitə təsirini təmin edən amillərdir. İnsanlar obyektiv şəkildə mövcud olan problemlərin həlli ilə məşğul olarkən müxtəlif deduktiv fərziyyələr irəli sürür və onları prak-

tikada yoxladıqdan sonra öz koqnitiv inkişaf dinamikasını təmin edirlər (K.Popperin “tənqidi rasionalizmi”). Obyektiv sosial mühit bizim üçün yaratdığı problemlərlə koqnitiv inkişaf dinamikasının davam etməsinə şərait yaradır. Çünki obyektiv sosial mühitin özünün koqnitiv inkişafın nəticəsində transformasiyasına da ehtiyac vardır. Bu transformasiyalar heyvanlar aləmində baş vermədiyi (və ya çox güc baş verir) üçün, təbiət sabit dinamika ilə təkamül edir. Lakin cəmiyyətdə sosial transformasiyalara mane olan sosial stereotiplər koqnitiv inkişafa da mane olurlar. Çünki stereotiplər ortaya çıxan problemin həllində konkret fərdi deyil, əsrlərlə formalaşan ənənəvi mexanizmi təmsil edirlər.

Mühit informasiya baxımından nə qədər yüklənirsə, koqnitiv amillər də bir o qədər fəallaşır. Müasir dövrdə İKT-nın inkişafı və geniş yayılması, dünyada koqnitiv amillərin də fəallaşmasına və mürəkkəbləşməsinə şərait yaradır. Yeni yaradılan süni intellekt insan intellektinə alternativ kimi ortaya çıxır. Buna görə də psixoloqlar yeni postkoqnitivizm mərhələsinin başlamasından bəhs edir və insanın psixikasının və ya beyninin təsvirində “kompüter metaforası”ndan istifadə edirlər. Bu “kompüter metaforası” “informasiya metaforası”, “süni intellekt” nəzəriyyə və modellərinin meydana çıxmasına şərait yaratmışdır.

Biz fəaliyyət prosesindən bəhs edəndə, psixi prosesləri əhatə edən fəaliyyəti nəzərdə tuturuq. Bu psixi prosesləri hərəkətə gətirən mexanizmlər motiv, məqsəd və əməliyyatlardır. Qərar qəbuletmə, onu reallaşdırıb nəzarət altına alma koqnitiv fəaliyyətin xarakterini müəyyənləşdirir. Əslində, bu fəaliyyət formaları xarakterindən asılı olmayaraq, koqnitiv xarakter daşıyır. İnsan fəaliyyətinin mərkəzi beyin olduğu üçün koqnitiv funksiyaların fəvqündə hər hansı bir fəaliyyət növündən bəhs etmək doğru deyildir. Biz nəzərə alsaq ki, bütün koqnitiv funksiyalar vahid mexanizmin elementləri kimi çıxış edirlər, o zaman müxtəlif fəaliyyətləri də vahid beyin mexanizminin növləri kimi dəyərləndirə bilərik.

“Fəaliyyət prosesi” bir anlayış kimi, müstəqil psixoloji tədqiqat obyektinə olsa da, onu koqnitiv və emosional amillərin fəvqündə araşdırmaq mümkün deyildir. Çünki istənilən fəaliyyətin strukturunu təşkil edən motivasiya, məqsəd və əməliyyat birbaşa fərdin psixikasını formalaşdıran koqnitiv və emosional xüsusiyyətlər ilə bağlıdır. Psixika ilə fəaliyyəti bir-birindən təcrid edən bir çox psixologiya məktəblərinin (bihevizm, neobihevizm, introspektiv psixologiya, qeştald psixologiya) müvafiq nəzəriyyələri artıq öz aktuallığını itirir.

Psixika ilə fəaliyyətin bir-biri ilə üzvi bağlılığı fərdin ehtiyacından irəli

gəlir. İstənilən ehtiyac, fərdi fəaliyyətə təhrik edir və fəaliyyətöncəsi koqnitiv və emosional amillər (motivasiya, məqsəd) integrativ şəkildə özünü büruzə verir. Bu baxımdan, şərti olaraq fəaliyyətöncəsi koqnitiv və emosional amilləri fəaliyyətin daxili forması, onun praktiki reallaşmasını isə fəaliyyətin xarici forması hesab etmək olar. Hətta heyvanlarda da bu mexanizm özünü instinktlər səviyyəsində təsdiq edir. Lakin onlardan fərqli olaraq, insan öz fəaliyyətini koqnitiv şəkildə idarə edir. O, sosial şüurlu varlıq kimi, fəaliyyətin müxtəlif formaları arasında (daxili və xarici) tranzit rolunu oynayır. Subyektivlik də buradan irəli gəlir. Çünki koqnitiv və emosional amillərin qarşılıqlı əlaqəsi çox mürəkkəb və təkrarolunmaz struktura malikdir. Bu baxımdan, fəaliyyət prosesinin psixikadan kənarında tədqiq olunması yanlış olduğu kimi, koqnitiv və emosional amillərin bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə araşdırılması doğru deyildir.

Fəaliyyətin koqnitiv növlərinə aşağıdakılar aid edilə bilər:

– körpənin öz valideynləri ilə birbaşa ünsiyyəti (bu, onların koqnitiv inkişafını təmin edir);

– ilkin uşaqlıq dövründə olan uşaqların ətrafdakı əşyalarla münasibətlər sistemi (əşyaları öz təyinatına görə istifadə etməsi və onlarla manipulyasiya etməsi);

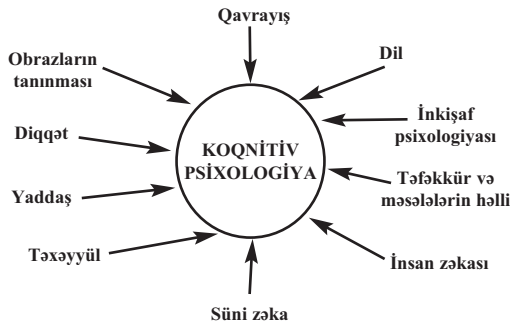
– məktəbəqədər uşaqların süjet-rol oyunları (gender rollarının ortaya çıxması);

– məktəblilərin təlim fəaliyyəti (nəzəri-praktiki koqnitiv funksiyaların fəallaşması);

– gənclərin peşə-təhsil fəaliyyəti (koqnitiv imkanların müəyyənəlməsi və istiqamətlənməsi).

Koqnitiv inkişafda mühüm rol oynayan funksiyalar insanın fəaliyyətinin forma və məzmununu təşkil edir. Onlar bir-birinə alqoritm şəkildə bağlı olan integrativ funksiyalardır. Bu funksiyalar koqnitiv psixologiya çərçivəsində araşdırılır (şəkil 1.1.)

Fəaliyyət prosesində koqnitiv inkişafda mühüm rol oynayan funksiyalar aşağıdakılardır:

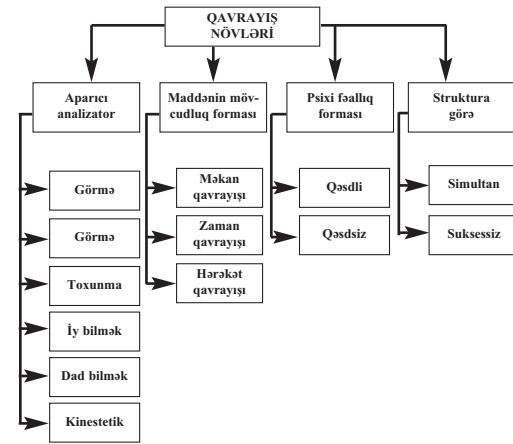

Şəkil 1.1. Koqnitiv psixologiyanın məşğul olduğu sahələr və koqnitiv funksiyalar [6]

2. Qavrayış – koqnitiv və emosional funksiyaların kəsişməsində

Qavrayış – koqnitiv inkişaf prosesinin ilkin və mühüm funksiyasıdır. Qavrayış, aparıcı analizatorlara (görmə,

eşitmə, toxunma, iybilmə, dadbilmə, kinestetik-hərəkət halında), maddənin mövcudluq formalarına (zaman, məkan və hərəkət), psixi fəallığa (qəsdli və qədsiz) və strukturuna (simultan-ani və suksessiv-davamlı) görə bir neçə növə bölünür (şəkil 1.2.).

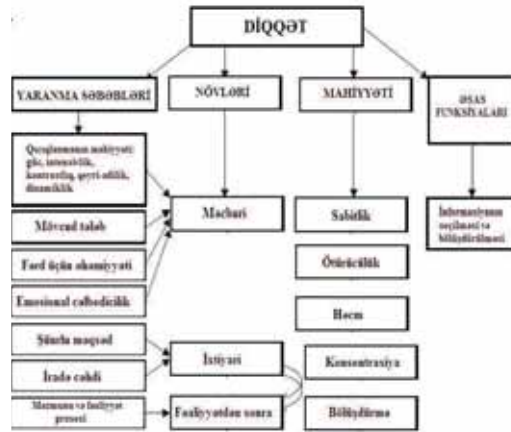
Şəkil 1.2. Qavrayış növləri [10]

Əksər hallarda şüurüstü şəkildə əşyalar əlamətlərinə müvafiq olaraq müxtəlif kateqoriyalara qavrayış vasitəsilə bölünürlər (C.Brunerin perspektiv fərziyyələr nəzəriyyəsi). Bu prosesin davamlı və davamsız (diskrekt) olması, həmin əşyaların bizə olan məsafəsindən (Q.Fexner) və ya həmin əşyaları qavrayan fərdin fiziki-psixoloji durumundan asılıdır (Müller). Bu iki yanaşma, bu günədək bir çox nəzəriyyələrin meydana çıxmasına baxmayaraq, mübahisə mövzusu olaraq qalır. Lakin, qavrayış prosesində hər iki amilin varlığı nəzərə alınmadan

vahid bir nəticəyə gəlmək mümkün deyildir. Eksperimentlər göstərir ki, qavrayışın səviyyəsi predmetə yönələn diqqətin səviyyəsindən asılıdır. Diqqət nə qədər yüksək olarsa, qavrayış səviyyəsi də bir o qədər yüksək olar [5, 34-35].

3. Diqqət – koqnitiv və emosional funksiyaların kəşiməsində

Diqqət – zəkanın dinamik inkişafını təmin edən, informasiya seçimində mühüm rol oynayan, psixi fəaliyyəti konkret obyektə yönəldən və onun üzərində təmərküzləşdirən, ətraf aləmi dərk etməyə yardım edən koqnitiv və emosional amildir. O, öz funksiyaları ilə (siqnala reaksiya, gümrahlıq, axtarış, psixi enerjinin cəmlənməsi və ya bərabər bölünməsi) məcburi, ixtiyari və fəaliyyətdən sonrakı mexanizmlərə bölünür. Məcburi diqqət passiv xarakterlidir. Çünki bu diqqət üçün az psixi enerji sərf olunur (məsələn, reklamlar, şoular). İxtiyari diqqət isə aktivdir. Çünki onun üçün koqnitiv enerji resursları daha çox tələb olunur. Məsələn, hər hansı bir riyazi məsələnin həlli ixtiyari olaraq çoxlu diqqət tələb edir. Əgər bu cür məsələlərin həlli adət şəkli alırsa, onlara sərf olunan diqqət azalır. Buna görə də onları fəaliyyətdən sonrakı diqqət kimi səciyyələndirirlər (şəkil 1.3.).

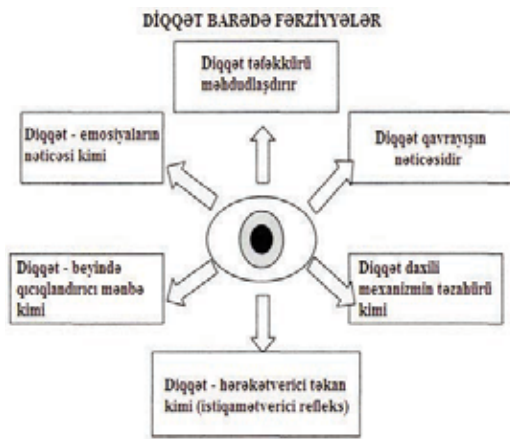
Şəkil 1.3. Diqqəti səciyyələndirən xüsusiyyətlər [8]

İ.Pavlova görə, diqqət beyində şərti refleksin qıcıqlanması nəticəsində meydana çıxdığı ərafədə, beyinin digər funksiyalarını məhdudlaşdırır və psixi fəaliyyəti bir nöqtəyə yönəldir. Uxtomskiyə görə, o, meydana çıxdığı ərafədə beyində digər qıcıqlanma mərkəzlərinin enerjisini məhdudlaşdırır bilən və eyni zamanda onları özünə cəlb etmək iqtidarında olan dominant qıcıqlanmadır. Diqqətin kəskinliyi o zaman artır ki, bioloji motivasiya ilə məqsəd bir araya gəlir (məsələn, aclıq, susuzluq hallarında).

V.Ceyms araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlmişdir ki, konkret bir obyektin üzərində diqqətin cəmlənməsi bacarığı intellektin mövcudluğuna işarə edir [3, 34-35]. Lakin bihevirolistlər və bəzi qeştalt psixologiya nümayəndələri bununla razılaşmayıblar. Diqqətin qavrayış və hisslərlə bağlı

olduğunu sübut etməyə çalışanlarla yanaşı, bu fikri qəbul etməyən psixoloqlar da vardır. Diqqət ilə bağlı irəli sürülən fərziyyələr çoxdur. Bu fərziyyələrdə diqqət – daxili mexanizmin (İ.Qerbert, U.Hamilton), qavrayışın, emosiyanın (T.Ribo), beyində qıcıqlandırıcı mənbənin nəticəsi və ya təfəkkürü məhdudlaşdırıcı, hərəkətverici amil kimi dəyərləndirilir (şəkil 1.4.). Əslində, bu yanaşmaların bir çoxu öz mahiyyəti etibarlı ilə bir-birinə ziddir.

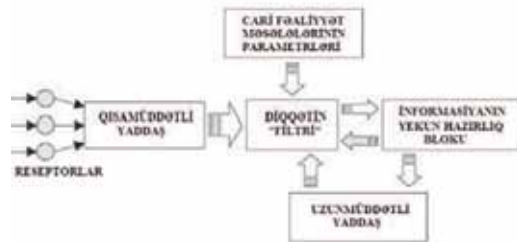
Şəkil 1.4. Diqqət barədə irəli sürülən fərziyyələr [7]

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, diqqətin üç əsas növü vardır:

- selektiv diqqət;
- əqli cəhd nəticəsində meydana çıxan diqqət və ya diqqət resursların bölüşdürülməsi kimi;
- qavrayış nəticəsində meydana çıxan diqqət.

D.Brodvent tərəfindən əsas qoyulan selektiv diqqət amili – fərdin müx-

təlif obyektlər arasında (səs, əşya, informasiya və s.) onlardan birini seçməsi ilə bağlıdır. Ətraf mühitdən sensor reseptorlarına daxil olan informasiya qısamüddətli yaddaşa və oradan da filtrə ötürülür. İnformasiya qısamüddətli yaddaşda sistemləşdirildikdən sonra cari fəaliyyət məsələlərinin parametrləri ilə müəyyənləşən filtr vasitəsilə “təmizlənir.” Yəni selektiv diqqət, müxtəlif səsələr içində bir səsi müəyyənləşdirmək üçün onu digərlərindən arındırmaq funksiyasını yerinə yetirir. Filtrdən keçən informasiya, növbəti mərhələdə informasiyanın yekun hazırlıq blokuna daxil olaraq sistemləşdirilir və oradan da uzunmüddətli yaddaşa ötürülür. Uzunmüddətli yaddaş əvvəlki informasiyaların “arxiv”i rolunda çıxış etməklə yanaşı, həm də diqqət filtrinin seçim prosesində tənzimləyici funksiyasını yerinə yetirir (şəkil 1.5.).

Şəkil 1.5. Selektiv diqqət fərziyyəsinin sxemi [9]

Əqli cəhd nəticəsində meydana çıxan diqqət nəzəriyyəsi D.Kanemana aiddir. Burada əsas tədqiqat obyekti, diqqət enerjisinin müxtəlif obyektlərə

bölünməsi mexanizminin müəyyənləşdirilməsidir. Bu tədqiqatın nəticələrinə görə, diqqət enerjisi məhdud olduğu üçün o, bütün obyektlərə bərabər şəkildə bölünə bilməz. Buna görə də beyində bölünmə mexanizmini yerinə yetirən müxtəlif bloklar vardır. Onlar cari məsələlərin həlli ilə bağlı olaraq müvafiq bloklara yönləndirilirlər və bunun nəticəsi olaraq əqli fəallıq səviyyəsini yüksəldirlər. Yəni əqli cəhd fərdin istəyi ilə deyil, bu mexanizmin işə düşməsi ilə meydana çıxır. Bu mexanizmi təmin edən blokların bir qismi məcburi diqqət, digəri isə ixtiyari diqqət mexanizmi ilə işə düşür. İxtiyari diqqət mexanizmi diqqəti müxtəlif cari məsələlərin həlinə görə bölür. Məcburi diqqət mexanizmi isə fərdin istəyi ilə cari məsələlərin həllinə yönəlir. Bu mexanizmlərin fəaliyyəti fərdin psixi və fizioloji sağlamlıq səviyyəsinə bağlıdır.

U.Naysser informasiyanın həllində passiv və aktiv olmaqla iki mərhələnin olduğunu irəli sürür. Ona görə diqqət mexanizminin formalaşması və fəaliyyəti avtomatik olaraq qavrayışlarla bağlıdır. Lakin o, təlim nəticəsində də modifikasiya ola bilər. Yəni fərd, öz diqqət mexanizmini formalaşdırmaqla, özünü müəyyən informasiyaları qəbul etməyə və onlar arasında seçim etməyə hazırlaya bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, diqqət mexanizmi fərdin sağlam və formalaşmış

koqnitiv inkişaf səviyyəsi və əsəb sistemi ilə bağlıdır. Eksperimentlər göstərir ki, körpələr daha dağınıqdırlar. Onlar yaşlaşdıqca, diqqət səviyyəsi də artır. Çünki diqqət daha detallı və sistemli koqnitiv inkişaf səviyyəsi, formalaşmış əsəb sistemi tələb edir. Selektiv diqqətin zəifliyi yaşlı insanlarda da müşahidə olunur. Bu da onlarda koqnitiv inkişaf səviyyəsinin və əsəb sisteminin zəiflədiyini göstərir. Diqqətin sabitliyi Burdonun testi (hərflərlə) və Landoltun həlqə metodu vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Diqqətin ötürülməsi və bölüşdürülməsi səviyyəsi isə Şult və Platonov-Şult cədvəlləri ilə öyrənilir. Diqqətin pozulması – dağınıqlıq, yayınma, hərəkətsizlik kimi halların ortaya çıxmasına səbəb olur.

Diqqət – yalnız koqnitiv funksiya deyil, həmçinin emosional amildir. Xüsusilə emosional həyəcan amili diqqəti məhdudlaşdırır. Çünki həyəcan (pozitiv və ya neqativ) anında diqqəti həmin emosiyayı doğuran hadisə və ya obyektə yönəldən insanların diqqəti digər hadisə və obyektlərdən yayınır. Bu, özünü aparılan eksperimentlərlə təsdiq edir. D.Brodbentin eksperimenti buna misal ola bilər. Kompüter ekranında biri digərinin üstündə yerləşən iki söz verilmişdir. Sözlərdən biri mənaca təhdidedici (xəstəlik, bədbəxtlik və s.), digəri isə neytral (stul, kitab, dəsmal və s.) olmuşdur.

İştirakçılar ekranda sözlərin birinin yerində nöqtə peyda olanda, dərhal düyməyə basmalı idilər. Onlar iki qrupa bölünmüşlər. Birinci qrupa aid olanlar digər qrupdakılardan fərqli olaraq, daha emosional-həyəcanlı tiplər idilər. Təhdidedici sözün yerində nöqtə peyda olanda düyməni basma müddəti qruplar arasında fərqli olmuşdur. Emosional qrupun reaksiyası digərlərindən fərqli olaraq daha zəif olmuşdur. Neytral sözün yerində nöqtə peyda olanda, hər iki qrupun reaksiyası eyni olmuşdur. Bu onu göstərmişdir ki, emosional insanlar təhdidedici sözlərə daha çox diqqət yetirdikləri üçün onların digərlərindən fərqli olaraq ona reaksiyaları zəifləyir (yəni daha gec reaksiya verirlər). Bu eksperiment emosianın diqqətə, yəni koqnitiv funksiyalara təsirini təsdiq edir [1, 170-171].

Yaxud emosianın diqqətə təsirini təsdiq edən digər oxşar eksperiment Strupa aiddir. Emosional və neytral məzmunlu bir neçə söz iştirakçılara təqdim olunmuşdur. İştirakçılar həmin sözləri oxumamaq şərti ilə, onların hansı rəngdə yazıldığını ifadə etməli idilər [2, 495-496]. Çoxsaylı eksperimentlərin nəticəsi göstərdi ki, emosional sözlər reaksiya müddətini gecikdirir. Çünki o, diqqəti məhdudlaşdırır və onu bir nöqtəyə cəlb edir.

Nəticə:

Qavrayış və diqqət kimi koqnitiv funksiyaların inkişafı emosional amillərin inkişafına bağlıdır. Emosional amillər kreativ təfəkkürün inkişafına şərait yaradır. Diqqətin funksiyalarının effektiv fəaliyyəti də emosional amillərə bağlıdır. Buna görə də insanın psixi fəaliyyətinin normal fəaliyyəti, koqnitiv və emosional amillərin qarşılıqlı əlaqəsindən asılıdır.

Ədəbiyyat:

1. Broadbent D.E., Broadbent M. Anxiety and attentional bias: State and trait // *Cognition and Emotion*. 1988. Vol. 2. s. 165-183
2. Mathews A. Biases in emotional processing//*The Psychologist: Bulletin of the British Psychological Society*. 1993. Vol. 6. s. 493-499.
3. Джемс В. Научные основы психологии. СПб., 1902. 375 с.
4. Наиссер У. Познание и реальность. М.: Прогресс, 1981. 230 с.
5. Скотникова И.Г. Психология сенсорных процессов. Психопсихика // *Современная психология: Справочное руководство*. Под. ред. В.Н. Дружинина. М.: Инфра-М, 1999.
6. https://studbooks.net/1689859/psixologiya/kognitivnaya_psihologiya

7. <http://www.no-stress.ru/Uchebniki/general-psych/Vnimanie.html>
8. <http://mionlegran.ru/index.php/okh-uzh-eti-detki/vozzrast-pochemuchki/74-vnimanie-kak-vazhnyj-psikhicheskij-protsess>
9. <https://pro-psixology.ru/obshhaya-psixologiya/1018-vnimanie-funkcii-vnimaniya-i-ego-raznovidnosti.html/7>
10. <https://xn-e1aogju.xn-plai/schema/24044-vidy-vosprijatija.html>

**COGNITIVE FUNCTIONS IN THE PROCESS OF ACTION
AND THE EMOTIONAL FACTORS AFFECTING THEM:
PERCEPTION AND ATTENTION**

Abstract

Telli Jabbarova

Cognitive and emotional factors interacted with each other in the process of personality. Because of the fact that they are inseparable integrative parts of each other.

Cognitive development is related to thinking, imagination, perception, memory, attention and other psyche processes. They study human's relationship with the environment, his psychological reaction to it, and the structure and mechanisms they form in consciousness.

The development and widespread use of ICT in modern times generate conditions for the activation and complication of cognitive factors in the world. The 21st century EI

(Emotional Intelligence) is being replaced by SI (Artificial Intelligence) models. Psychologists talk about the beginning of a new phase of postcognitivism and use a "computer metaphor" to describe the human psyche or brain. Currently, distant classes, webinars and online international conferences in order to keep up with education during the Covid-19 pandemic in 2020 have been a very strong psychological support in overcoming the challenges people face.

The development of cognitive functions such as perception and attention depends on the evolution of emotional factors. Emotional factors contribute to the development of creative thinking. The effective functioning of attention functions also depends on emotional factors. Therefore, the normal functioning of a person's mental activity depends on the interaction of cognitive and emotional factors.

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 05 may 2020-ci ildə daxil olmuşdur.

**YENİYETMƏLƏRDƏ BÖHRAN HALLARININ
ARADAN QALDIRILMASINDA PSIXOLOJİ
KORREKSİYANIN ROLU**

Vəfa Nağıyeva

*BDU-nun Gender və tətbiqi psixologiya kafedrasının
müəllimi, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Zahid Xəlilov küçəsi – 23. indeks: AZ 1148
Email: gorchu@mail.ru*

Mətanət Əliyeva

*Bakı Dövlət Universiteti
Psixologiya kafedrasının doktorantı
Zahid Xəlilov küç., 23. indeks: AZ 1148
Email: alievametanet89@gmail.com*

Açar sözlər: *yeniyetməlik dövrü, psixoloji yardım, ailə terapiyası, qrup terapiyası, fərdi psixoterapiya*

Keywords: *adolescence, psychological support, family therapy, group therapy, individual psychotherapy*

Yeniyetməlik bioloji olaraq pubertant ilə başlayan və sosial, zehni, cinsi inkişaf ilə birlikdə mücərrəd təfəkkür və fikir irəli sürmək bacarığının inkişaf etdiyi sosial fərqliliklərə həssaslığın artdığı bir mərhələdir. Beyinin inkişafı uzun zaman davam edir və kamilləşmə fərdi fərqlərə bağlı olaraq həyata keçir. İnkişaf davamlı olaraq dəyişmələrlə xarakterizə olunur, lakin bununla yanaşı qeyd edək ki, yeniyetmələrin çoxu dəyişikliklərə mərhələli şəkildə uyğun-

laşır və xüsusilə müstəqilliklə bağlı yaşadıkları böhran və mübarizələr sürəklilik göstərmir [1, s.213]. Yeniyetmələrdə normal funksionallığa təsir edən düşüncə, duyğu və davranış pozuntularında psixoloji və psixiatrik müalicə indeksi vardır. Yeniyetmələrdə ailə və dostluq münasibətlərində, məktəb fəaliyyətində problemlər, qida, yuxu pozulmaları müşahidə edilə bilər. Şizofreniya, bipolyar pozuntu, zərərli maddələrin istifadəsi, yemə pozuntusu kimi psixiatrik pozuntular

adətən yeniyetməlik dövründə başlayır.

Statistik göstəricilərə əsasən məlum olmuşdur ki, son dövrlər tamamlanmamış intihar riski çox sürətli şəkildə yeniyetməlik dövründə yayılmaqdadır. Məlumdur ki, yeniyetməlik dövründə müəyyən dərəcədə stres normal xarakter daşıyır və psixi pozuntusu olmayan yeniyetmələrin çoxu bu vəziyyətlə rahat şəkildə üzləşib, mövcud vəziyyətə qalib gələ bilir. Bəzən kiçik yaş dövründə meydana gələn psixi pozuntular yeniyetməlik dövründə kəskinləşir və yeniyetmələr özlərini məhdudlaşdırılmış, tənha hiss edir, neqativ əhvali-ruhiyyədə olurlar.

Yeniyetməlik böhranı – psixologiyada müxtəlif cür tərifləri verilən mürəkkəb hadisədir. Yeniyetməlik yaşının ziddiyyətlərinə tədqiqatçılar tərəfindən göstərilən diqqətin ümumi fonunda yeniyetməlik dövrünün obyektiv böhran təzahürünün mövcudluğuna vahid yanaşmanın mövcud olmaması kimi, yeniyetməlik böhranının da vahid nəzəriyyəsi mövcud deyil. Normativ yaş böhranı problemi onun birmənalı olmadığı və verifikasiyasının mürəkkəbliyi səbəbindən son zamanlar tədqiqatçılar tərəfindən nəzərdən keçirilmir. Yeniyetməlik dövrünün inkişafının yaş tendensiyaları fizioloji səviyyədə orqanizmin yenidənqurulması və psixikanın prinsipial, keyfiyyət baxımından dəyişiklikləri ilə bağlı

olan yeniyetməlik dövründən əvvəlki böhran zəminində yaranır.

Klassik psixologiyada inkişafın yaş böhranı problemi L.S.Vıqotski və E.Erikson tərəfindən daha dolğun nəzərdən keçirilib. Onlar inkişafın normativ böhranlarını təsfi etməkə yanaşı, böhranların məzmunlarının fərziyyəsinə və yaranma mexanizmlərinin xülasəsini veriblər. E.Erikson hər yaş mərhələsində obyektiv olaraq yaranan nüvə ziddiyyəti qeyd edir. Qeyd olunan ziddiyyətin həlli Eronun inkişaf məqsədindən ibarətdir. Eriksonun nəzəriyyəsində böhran anlayışı daha çox yaş senzitivliyi, şəxsiyyətin müəyyən strukturlarının formalaşmasına həssaslıq ilə bağlıdır [8, səh.20].

Yeniyetməlik böhranının keçirilməsi nəticəsində yaranan yeni keyfiyyət, Eriksonun nəzəriyyəsinə görə, bipolyardır və diffuz uyğunluqdan bütövədək inkişaf edir. “Mən”in inkişafının ümumi tendensiyası – ümumiləşdirilmiş, dayanıqlı və daxilən ardıcıl olan bütöv Mən obrazının qurulmasına istiqamətlənib. Xüsusi özünüqiymətləndirmə vahid kateqoriyalı “mən”də cəmlənir, özünüqəbul etmə isə daha çox diferensiallaşmış olur. Həqiqilik, özünə uyğunluq kimi anlanan uyğunluq, insanın mənəvi mahiyyətini, müəyyən dəyərlərin və həyat istiqamətlərinin şüurlu qəbul olunmasını qeyd edir. Yeniyetmənin inkişafı onun ontologiyasından, irsi

xüsusiyyətlərindən, ailəvi ənənələrdən və ya xarakterik qaçılmazlıqlardan üstün olan iradəsinin şüurlu bildirilməsi, prinsipinin seçimi ilə bağlıdır. Eyni zamanda uyğunluq böhranı insanın özü barəsində mövcud olan bir sıra təsəvvürləri vahid sistemə inteqrasiya edən prosesdir. Erikson uyğunluğun böhranını özünü dərk etmənin dinamik vəziyyəti və onu hərəkətlərə təhrik edən aktiv gərginlik kimi izah edir.

Yeniyetmələr uyğunluğu təşkil edən özlərinin mövcudluğunun əhəmiyyətinə inam və bəzi prinsiplərə münasibətdə möhkəmlik, daxili əminliklərin, qürur və məmnunluq hissləri ilə bağlı olan həyat istiqamətlərinin dərk olunmasını əldə edirlər. E.Erikson uyğunluğu diferensiasiya prosesi kimi, özü üçün əhəmiyyətli olan digərlərdən ayrılma prosesi kimi səciyyələndirir. İlk olaraq uşağın anadan ayrılması zamanı yaranan və “insanın digər insanı tanımaq qabiliyyəti tükənənə qədər davam edən” bu proses ömür boyu davam edir .

Uyğunluğun parametrlərini təhlil edərək E.Erikson uyğunluğun fərdi nüvəsini qeyd edir. Eyni zamanda E.Erikson onun ictimai mədəniyyətlə sıx əlaqəsini qeyd edir: “...uyğunluğun formalaşması əks etmə və müşahidə proseslərini eyni vaxtda nəzərdə tutur, bu proses psixi fəaliyyətin bütün səviyyələrində baş verir və onun vasitəsi

ilə fərd üçün əhəmiyyətli olan tiplər ilə müqayisədə özünü qəbul etmə nöqtəyi-nəzərdən özünü qiymətləndirir” [5, səh.185].

Yeniyetməlik dövrünü bütövlükdə sabit kimi qiymətləndirən L.S.Vıqotski burda iki mərhələni qeyd edir – neqativ və pozitiv. Neqativ mərhələnin məzmunu əsas maraqların məhdudlaşdırılması, aradan götürülməsi və yeni ayrılmaz surətlə şərtlənən meyillərin yaranmasıdır.

İkinci mərhələdə meyillər yeniyetmənin şəxsiyyətinin inkişafını pozitiv istiqamətləndirərək yeni maraqlar ilə zənginləşirlər. Yeniyetmənin reaksiyalarının istiqamətlənməsinin strukturunu müəyyən edən bu bütöv dinamik tendensiyaları Vıqotski maraqlar kimi qeyd edirdi. Böhranın yaranma yaşını şərti olaraq 13 yaş kimi müəyyən edərək, o, böhranın neqativ mərhələsinin əlamətlərini qeyd edir:

- Vəziyyətdən asılılıq və davranışın müxtəlifliyi;
- Böhranın gedişatının son dərəcə variasiyalılığı [6, səh.40].

Vıqotski tərəfindən keçid yaşının əsas əlaməti kimi qeyd olunan böhran dövrü uşağın nisbətən çətin tərbiyə olunması, yəqin ki, məhz yeniyetməlik zamanı təzahür olunur.

D.B.Elkonin yeniyetmənin böyükdən aydın emansipasiya meylini yeni münasibətlər sisteminin qurulma imkanını təmin etdiyi ideyasını irəli sürür.

Yeni münasibətlərin formalaşması yalnız ayrılma vasitəsi ilə mümkündür. Burada valideynlərdən həm psixoloji, həm də fiziki aralanma nəzərdə tutulur. Yeniyetmələr çox vaxtlarını evdən kənarında keçirməyə başlayırlar, “uşaq” əzizləməsini qəbul etmirlər, yəni valideynlərlə fiziki kontaktları və öz davranışları ilə müstəqilliklərini nümayiş edirlər.

Yeniyetmə onu ətrafdakılar ilə birləşdirən münasibətləri dəyişməlidir. Növbəti yaş dövrünün ideal forması – gənclik – artıq onun üçün açıqdır. Yeniyetmə nüfuzlu, hörmətli, sərbəst ola bilər və bunu arzulayır. Bu ideal formanın kəşfi yeniyetməyə nəticəli, ancaq fayda güdən hərəkəti reallığı sınayan, öyrənən hərəkətə çevirməyə imkan verir. Böhranı təşkil edən refleksiya, münaqişə, mifologizasiya proseslərindən keçərək yeniyetmə ətrafda olan insanlarla yeni münasibətlər sistemini formalaşdırır və bunun əsasında inkişafın yeni sosial şəraiti yaranır [2, s.124].

Yeniyetməlik böhranının məzmununa müxtəlif nəzəri yanaşmaların təhlili ehtimal etməyə imkan verir ki, ümumi, qlobal məsələ inkişafın şəxsi istiqamətinin axtarışı və gələcək fərdi obrazın müəyyən olunmasıdır: Mən kiməm və Mən hara gedirəm? Bu gələcək məktəbəqədər uşaq və kiçik yaşlı məktəbli üçün kifayət qədər dəqiq və praqmatik təsvir olunub, lakin yeniyet-

mə üçün bu gələcək çoxvariantlı və çətin müəyyən olunan olur. Yetişən koqnitiv strukturlarının, təkmilləşən çoxölçülü təhlil bacarığının, məntiqi qurmaların, refleksiya və sərbəstlik fonunda bu məsələ dərinlik və əhatəlik qazanır.

Dəyişən müvəqqəti perspektiv, uzaq gələcəyə yönəlmə və özü haqqında açıq təsəvvürlər yaş böhranını gücləndirir. Beləliklə, kiçik yeniyetməlik yaşında baş verən ümumi dəyişiklikləri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Psixikanın struktur dəyişiklikləri. Mədəni-tarixi yanaşma mövqeyindən yeni yaşa keçid psixikanın struktur dəyişikliklərini nəzərdə tutur. Bu dəyişikliklər psixikada əvvəlki yaş dövründə yaranan yeniyaranmaların baş verməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. Dəyişikliklər inkişafın vacib məsələləri, şəxsiyyət və şüur sahəsində gələcək yeniyaranmaların formalaşması üçün yaranan şəraitlər ilə bağlı olan psixikanın struktur komponentlərində baş verir. Kiçik yaşlı yeniyetmələr üçün şüurun inkişafı və ya E.Eriksonun terminologiyasında uyğunluğun qurulması belə sahədir.

Əvvəlki rollardan imtina, özü barədə təsəvvürlər, onların yenidən nəzərdən keçirilməsi və yeni səviyyədə mənimsənilməsi vasitəsi ilə uyğunluğun formalaşması. Dərk edilmiş “Mən”in strukturunun qurulması ref-

leksiya, diferensiasiya olunmuş özünüqiymətləndirmə, psixi proseslərin sərbəstliyinə əsaslanır və özünü təyin, özünü axtarış, şəxsiyyətin keyfiyyətlərinin və bacarıqlarının dərk olunmasını özündə cəmləşdirir.

Yeni cismiliyin mənimsənilməsi, cinsi yetişmənin qəbul olunması və yeni cinsi uyğunluğa keçid (qadın/kişi), seksual və gender rolların qəbul olunması və mənimsənilməsi.

Böhran halları köhnə, bərqərar edilmiş münasibətlərdən imtina, neqativizm, davranışda, özünə və ətrafdakılara qarşı münasibətdə mənfi meyilləri ehtimal edir. Kiçik yaşlı yeniyetmələrin neqativizmi, ilk növbədə, ətrafda olanlar tərəfindən “Mən”in bərqərar edilmiş qəbul olunmasından imtinada, özü və valideyn təsiri barədəsində fikrinin mənfi dəyişdirilməsində təzahür olunur.

Valideynlərdən ayrılma, emosional, koqnitiv, davranış diferensiasiyasının intensivliyinin artması. Kiçik yaşlı yeniyetmənin nailiyyətlər baxımından valideynlərdən ayrılması həmyaşdılarla münasibətlərin üstünlüyü və bu münasibətlərin əhəmiyyətli, mənalı kimi qəbul olunması, eyni zamanda böyüklərin, ilk növbədə, valideynlərin təsirləndirildikdən və nəzarətindən azad olunma və özünün sərbəstliyinin, müstəqilliyinin, böyüklüyünün yaşaması yeniyetmənin inkişafında sosial şəraitin dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Həmyaşdılarla ünsiyyət yeniyetmənin çoxsaylı tələbatlarının təmin olunma mənbəyi kimi (təhlükəsizlik, qəbul olunma, affiliasiya, hörmət, özünü dərk etmə və özünü reallaşdırma tələbatı) və şəxsiyyət sahəsində (bütöv uyğunluq, şəxsi desentrallıq, müstəqillik, mənəviyyət, böyüklük hissi) yeniyetmələrin formalaşma mənbəyi kimi çıxış edir.

İctimai münasibətlərə daxil olma, eyni zamanda baş verən sosiallaşma və individuallaşma, peşəkar təyin arasında olan ziddiyyətlərin öhdəsindən gəlmək.

Dəyərlər sisteminin dəyişdirilməsi, dünyaya və münasibətlərə qarşı şəxsi qiymətləndirici baxışın formalaşması, formal məntiq əsasında dünyagörüşü əsaslarının və fərdi mövqeyin yaradılması.

Yeniyetmənin şəxsiyyətinin müvəqqəti perspektivinin dəyişməsi, keçmişin və gələcəyin sərhədlərinin genişlənməsi, nəsillə uyğunlaşma, inkişaf perspektivinin modelləşdirilməsi [8, s.20]

Qeyd edək ki, İnsan inkişafının müxtəlif dövrlərində yaranan böhran halları sadəcə məsələ deyil və öz mürəkkəb psixoloji strukturu və təzahür formalarına görə bir-birindən fərqlənir. Böhran həyatın adət edilmiş axarını pozur, insanın gündəlik həyat fəaliyyətinə təsir edib onu sistemdən çıxarır. İnsan yaşadığı dövrdə baş verən böhran

ranlar indiyə qədər onun üçün əhəmiyyətli olan və həyatının özəyini təşkil edən dəyərləri yenidən mənalandırılmasını tələb edir və onu əhatə edənlə münasibətləri, əlaqələri həyat tərzini dəyişməyə sövq edir. Böhranın müvəffəqiyyətli həll olunması və bu problemin öhdəsindən uğurla gəlmək insan üçün həyatı əhəmiyyətli məsələ hesab olunur. Bu zaman bu amil insan üçün yeni, müsbət keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb olur.

Mütəxəssis və valideynlər böhran vəziyyəti yaşayan yeniyetmələrin baxış bucağına uyğun bir pəncərə tapmalı və onların özünüdərkinə qarşı həssas davranmalıdırlar. Eyni yaş qrupundakı yeniyetmələr emosional yetkinlik baxımından fərqlənə bilərlər. Şəxsiyyətin inkişafı, cinsi aktivliyin başlaması, gələcək ilə əlaqəli məqsədləri həyata keçirmək üçün plan qurmaq yeniyetmə dövrünə xas məsələlərdir [13].

Dövrümüzdə yeniyetmələrdə məktəb göstəriciləri və sosial əlaqələrdə uğur sağlam funksionallığın əsas göstəricisidir. Zəka baxımından normal, ancaq akademik olaraq geriləmələr göstərən və ya yaşlılarından təcrid olunmuş bir yeniyetmədə nəzərəçarpan dərəcədə psixoloji pozuntular müşahidə edilə bilər. Sözsüz ki, belə hallarda bu vəziyyəti yaradan səbəblər araşdırılmalıdır. Psixoloji məsləhət və psixoterapiya vasitəsi ilə yeniyetmələrin

bu dövrdə rastlaşdıqları bir çox problemləri aradan qaldırmaq mümkündür [10, s.1139].

Psixoloji yardımın bu iki bölməsinin fərqləndirilməsi çətin vəzifədir. Məsləhətdə olduğu kimi, psixoterapiyada da eyni professional biliklərdən istifadə olunur; kliyentin və psixoterapevtin şəxsiyyətinə təqdim edilən tələblər eynidir; məsləhətdə və psixoterapiyada istifadə olunan prosedurlar yenə də bənzərdir. Nəhayət, birinci və ikinci hallarda kliyentə yardım məsləhətçi ilə (psixoterapevt) kliyentin qarşılıqlı təsirinə əsaslanır. Bu iki sahəni fərqləndirməyin çətinliyi səbəbindən bəzi təcrübəçilər “psixoloji məsləhət” və “psixoterapiya” anlayışlarını sinonim kimi götürürlər və bunu psixoterapevtin və məsləhətçi-psixoloqun fəaliyyətinin oxşarlığı ilə əsaslandırırırlar [3].

Bir halda ki, çox ölkələrdə mövcud bu peşə nümayəndələri ayrıca fəaliyyət göstərirlər, onları heç olmazsa qismən bir-birindən ayıracaq əsaslar tapmaq vacibdir. Məsləhət və psixoterapiyanın oxşarlığından danışıarkən Bramer və Shostrom (1982) kontinuumun iki qütbü fikrini üstün tuturlar. Bir tərəfdə professionalın işi kliyentin şüur səviyyəsində həll olunan və kliniki sağlam fərdlərdə yaranan situasiyon problemlərə toxunur. Bu, məsləhət sahəsini əhatə edir. Digər tərəfdə kliyentin şüursuz səviyyədə keçən proses-

lərinə, şəxsiyyətin strukturunun yenidən təşkilinə istiqamətlənən problemlərin dərin analizinə təşəbbüs isə psixoterapiya sahəsini əhatə edir. Tərəflər arasındakı sahə həm məsləhət, həm də psixoterapiya adlandırılacaq fəaliyyətə məxsusdur [11, səh.145].

Əhatəli psixoloji konsultasiyada yeniyetmə və ailə ilə ayrılıqda görüş təşkil olunmalıdır. Yeniyetmənin yaşantısına və üzləşdiyi çətinliklərə təsir etməsinə bağlı digər ailə üzvləri də bu görüşlərdə iştirak edə bilər.

Mütəxəssislər ilk öncə yeniyetmənin psixoloji müayinəsinə üstünlük verirlər. Yeniyetmə ilə optimal əlaqənin qurulması üçün yeniyetmə dəstəklənməli və valideynlərin təmsilçisi olmaqdan qaçınılmalıdır.

Böyük yaşlı yeniyetmələrlə tətbiq olunan psixoterapiyada terapevt və valideyn ilkin mərhələdən sonra adətən çox az ünsiyyət qururlar. Çünki valideynlərlə psixoterapevtin ünsiyyətinin davam etməsi yeniyetmənin rahat danışmaq istəyini azalda bilər. Yeniyetmələr psixoloji yardım almaqda valideynlərin təzyiqini hiss edə bilərlər və buna görə də başlanğıcda özünü müdafiə mövqeyini tuta bilərlər. Konsultant yeniyetmə ilə terapevtik əməkdaşlıq qurmaq üçün özünü güvəniləcək, yardım etməyə çalışan bir insan kimi tanıtmalıdır [12, s.220].

Yeniyetmələrə psixoloji yardım bir çox yerdə və müxtəlif formalarda

tətbiq oluna bilər. Müalicə fərdi və ya qrup şəklində aparılır və farmakoloji, psixososial və mühit perspektivində müdaxilələr lazım ola bilər. Tətbiq ediləcək ən uyğun psixoloji yardım seçimi yeniyetmənin özü, ailəsi və sosial əhatəsi ilə bağlı xüsusiyyətlərə görə müəyyən olunmalıdır. Yeniyetmələrlə psixoloji və psixiatrik iş zamanı fərdi psixoterapiya, farmakoterapiya və psixoterapiya, qrup psixoterapiyası, ailə terapiyası ən çox istifadə olunan müalicə üsullarıdır. Daha mürəkkəb problemlərin həlli üçün son dövrlər populyarlığı artan günərzə xəstəxanalar fəaliyyət göstərir. Bu xəstəxanalarda yeniyetmələr sinif mühitində fərdi terapiya, qrup terapiyası və digər proqramlarda iştirak edir və sonra evlərinə geri dönürlər [10, s.1145].

Qeyd etdiyimiz kimi, bu dövrdə müəyyən psixoloji narahatlıqlar özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verir. Qeyd edək ki, bir çox psixi pozuntular məhz bu dövrdən etibarən özünü göstərməyə başlayır. Belə hallar yaşayan yeniyetmə ailədən və onu əhatə edən digər insanlardan dəstək görmədikdə bu, daha ağır problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Nəticədə, bu yaş dövrünü əhatə edən uşaqlarda aşağıdakı problemlər özünü göstərir:

- Ailədaxili münasibətlərdə gərginlik;
- Təlim motivasiyasının aşağı düşməsi;

– Nevrotik problemlər (depressiya, asteniya, həyəcan pozuntusu, vegetativ pozuntular, obsessiv-fobik pozuntu);

- Davranış problemləri;
- İntihara meyillilik.

Qeyd edək ki, hazırda yeniyetmələrdə böhran səviyyəsini qiymətləndirmək və onlara bu problemin öhdəsindən gəlməkdə kömək etmək məqsədi ilə xüsusi proqram hazırladıq.

Təqdim olunan 1 ayı əhatə edəcək 10 görüşdən ibarət proqram qısa zaman ərzində çox uşağı və onların ailəsini əhatə edərək, problemin korreksiya olunmasına yardım edəcəkdir. Proqram 30 saat müddəti əhatə edir.

Proqramın planı və qrup terapiyalarının mövzusu aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1.

Yeniyetmələrdə böhran vəziyyətinin korreksiyası üçün proqram

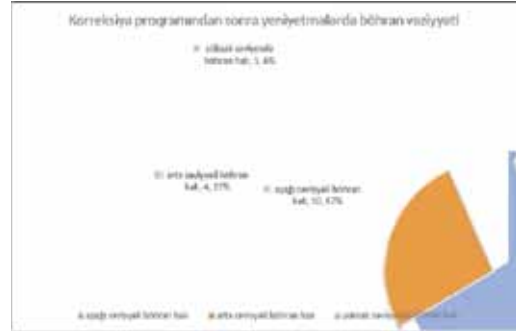
Görüş	Mövzular	Mövzuların planı	Qeyd	İştirakçı
1. Görüş	Uşaqların psixoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və seçim	1. Böhran vəziyyətinin diaqnostikası (Böhran identikliyi sorğusu) 2. QSI (Qısa Simptom Inventarı) 3. Ailə vəziyyətinin diaqnostikası	Qiymətləndirmə	Yeniyetmələr

Görüş	Mövzular	Mövzuların planı	Qeyd	İştirakçı
2. Görüş	Qiymətləndirmə zamanı problemin müəyyən olunması uşaqların valideynləri ilə ilkin görüşün keçirilməsi	1. Valideynlərin uşaqların problemini müvafiq olaraq qiymətləndirilməsi 2. Valideyn-övlad münasibətlərinin diaqnostikası 3. Proqram müvafiq olaraq valideynlərə ev tapşırıqlarının verilməsi	Qiymətləndirmə və məlumatlandırma Ev tapşırığı	Valideynlər
3. Görüş	Qrup terapiyası	Ailədaxili münasibətlər	Korreksiya	Yeniyetmələr
4. Görüş	Qrup terapiyası	Aqressiya, gərginlik halları	Korreksiya	Yeniyetmələr
5. Görüş	Qrup terapiyası	Problemlər zamanı yanaşma şəkilləri	Korreksiya	Yeniyetmələr
6. Görüş	Qrup terapiyası	Həmyaşıdlar və qarşılıqlı münasibətlər	Korreksiya	Yeniyetmələr
7. Görüş	Qrup terapiyası	Təhsil məsələləri, motivasiya	Korreksiya	Yeniyetmələr
8. Görüş	Qrup terapiyası	Uğurlu gələcək üçün lazım olanlar	Şəxsi inkişaf təlimi	Yeniyetmələr

Görüş	Mövzular	Mövzuların planı	Qeyd	İştirakçi
9. Görüş	Qrup terapiyası	1. Valideyn-övlad münasibətlərinin diaqnostikası 2. Proqrama müvafiq olaraq valideynlərə verilmiş ev tapşırıqlarının müzakirəsi və yeni tapşırıqların verilməsi	Son qiymətləndirmə və müzakirə	Valideynlər
10. Görüş	Uşaqların fərdi qiymətləndirilməsi	1. Böhran vəziyyətinin diaqnostikası (Böhran identikliyi sorğusu) 2. QSI (Qısa Simptom Inventarı) 3. Ailə vəziyyətinin diaqnostikası	Psixoloji konsultasiyanın təşkili və yekun rəylərin verilməsi	Yeni-yetmələr

Biz göstərilən plan üzrə 100 nəfər uşaq və onların ailələri ilə böhran vəziyyətini meydana çıxarmaq məqsədi ilə diaqnostik testlər etdik, nəticədə 15 nəfər ən yüksək böhran halı qeyd olunmuş 13-14 yaşlı yeni-yetmələri seçdik. Yeni-yetmələr və onların ailələri ilə göstərilən proqram üzrə psixoloji korreksiya həyata keçirdik. Proqram bitdikdən 10 gün sonra yenidən psixoloji vəziyyətin dəyərlən-

dirilməsi həyata keçirildi. Aparılan psixokorreksiya işi nəticəsində 10 nəfərdə böhran hallarının yaratdığı psixoloji narahatlıqlar stabilləşdi və böhran səviyyəsi aşağı endi, 4 nəfərdə orta səviyyəli böhran halı özünü göstərdi, 1 nəfərdə isə yüksək səviyyədə böhran vəziyyəti özünü göstərməyə davam etdi. Bu vəziyyətin öhdəsindən gəlmək məqsədi ilə həmin yeni-yetmə fərdi konsultasiyalara cəlb olundu.

Şəkil 1. Korreksiya proqramının böhran vəziyyətinə təsirini göstərən diaqram

Bizim həyata keçirdiyimiz pilot proqram sayəsində uşaqlarda aşağıdakı dəyişikliklər meydana gəldi:

- Ailədaxili münasibətlərdə olan gərginlik halları, ailənin uşaq ilə ünsiyyətdə olan maneələri aradan qalxdı;
- Təlim motivasiyası müsbət istiqamətdə dəyişdi;
- Nevrotik problemlər fonunda olan psixoloji problemlər – depressiya, asteniya, təşviş-həyəcan pozuntusu, vegetativ pozuntular, obsessiv-fobik pozuntu, fobiya, qorxu halları müşahidə olunan iştirakçılarda bu narahatlıqların

səviyyəsi gözəcarpacaq dərəcədə aşağı endi;

– Davranışlarında müsbət istiqamətdə dəyişikliklər baş verdi.

Əldə etdiyimiz nəticələr, eyni zamanda yeniyetmələr və onların ailələrinin proqram haqqında verilən rəyləri bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bu problemlə üzləşmiş yeniyetmələrlə və onların ailələri ilə aparılan korreksiya işi çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

Qeyd edək ki, yeniyetməlik dövrünün çətin dövr kimi xarakterizə olunması təsadüfi deyil. Ona görə ki, çox zaman yeniyetmə daxilində yeni baş verən proseslər və onların ətrafdaşları tərəfindən anlaşılmaması halları ilə rastlaşır və onların qarşısında aciz qalır. Böhran dövrünə xarakterik problemlərlə üzləşən yeniyetməni ilk öncə yaşadığı ailə, təhsil aldığı məktəb və əhatəsi dəstəkləməlidir. Yaranmış problemlərin həllində yeniyetmənin peşəkar psixoloji dəstək alması zəruri xarakter daşıyır. Psixoloji yardım mövcud problemi həll etməklə yanaşı, yarana biləcək daha böyük problemlərdən yeniyetməni sığortalayır. Fikrimizcə, bu, çox vacib və əhəmiyyətli məsələdir. Çünki yeniyetmələrin fiziki və psixoloji sağlamlığının təmin edilməsi gələcək sağlam cəmiyyətin təmin edilməsi deməkdir.

Beləliklə, həyat böhranı şəxsin həyatını ali, aktual formada, daxilində

dərin qarşıdurmanın dərki və bu qarşıdurmadan çıxmanı bildirir ki, bu da insanın bütün fiziki, psixi, intellektual və mənəvi qüvvəsinin cəmləşdirilməsini tələb edir. Bu da öz növbəsində insanın inkişafında yeni bir mərhələnin əsasını qoyur. Bu baxımdan Vıqotskinin fikirləri diqqəti cəlb edir. L.S.Vıqotski qeyd edir ki, böhranın hər bir neqativ simptomunun arxasında pozitiv məzmun gizlənib ki, bu da yeni, ali formaya keçməkdir. Psixoloji böhran yaşayan şəxs bu vəziyyətdən çıxmağı bacarmazsa, bu hal onda digər psixoloji problemlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan şəxs bu vəziyyətdən çıxma bilmirsə, psixoloji yardımdan yararlanmalı və bu halın ona edə biləcəyi mənfi təsirlərindən qorunmalıdır [7].

Böhranların uğurla aradan qaldırılması sistemə çevrilərək, tədricən müəyyən şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasına, insanın xüsusi həyat ideologiyasının meydana çıxmasına, bir növ qalib ssenarisinin yaranmasına gətirib çıxarır. Böhranlardan uğurlu çıxış təcrübəsini toplayaraq, insan özünə və şəraitə qalib gələrək yaşamağı öyrənir. Əgər insan şəraiti idarə edərsə, böhranı doğuran problemdən azad olur və bu problemin yaşanması onu daha mükəmməl, psixoloji cəhətdən adekvat və inteqral edir.

Ədəbiyyat:

1. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Dərslik, Bakı: Maarif, 2002, 386 s.
2. İcma Əsaslı Reabilitasiya Mərkəzləri Şəbəkəsinin mütəxəssisləri. Uşaq inkişafı metodikası, Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2011, 56s.
3. Реан А. А. Психология подростка. М.:, 2003, 480 с.
4. Вахромов Е.Е. Психологические концепции развития человека: теория самоактуализации. М.: Международная педагогическая академия, 2001, 116 с.
5. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. Под общ. ред. Г.А.Балла, А.Н.Киричука, Д.А.Леонтьева. М.: Смысл, 2006, 424 с.
6. Миронов А. Кризис духовных ценностей на социокультурном пространстве современной России // Соц.-гуманит. знания. 2007, № 2, с.39-52.
7. Выготский Л.С. Психология развития человека. М.: Изд-во Смысл, Эксмо, 2005, 567с.
8. Шакуров Р. Х. Психология смыслов: теория преодоления //Вопросы психологии. 2003, № 5, с.18-33.
9. Психология. Словарь \Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. 2-е изд., М.,1990, 494 с.
10. Kaplan&Sadock, Davranış bilimlери/Klinik Psikiyatri, XI basıkı, Güneş tıp kitabevleri, 2006, 4856 s.
11. Connor DF, Mclaughlin TJ, Jeffers-Terry M, O'Brien WH, Stille CJ, Young LM, Antonelli RC, Targeted child psychiatric services: A new model of pediatric primary clinician-child psychiatry collaborative care. Clin Pediatr (Phila). 2006;45:423.
12. Romano E, Zoccolillo M, Paquette D.Histories of child maltreatment and psychiatric disorder in pregnant adolescents J Am Acad Child Adolesc Psychiatry 2006, p. 45, 329
13. <http://www.psychologos.ru/articles/view/psihologicheskiy-krizis>

**ROLE OF PSYCHOLOGICAL CORRECTION
IN OVERCOMING CRISIS SITUATIONS
IN ADOLESCENTS**

*Vəfa Nağıyeva
Mətanət Aliyeva*

Abstract

Age crises [Greek. crisis - solution, turning point] are the special, relatively short periods of transition in age development to a new qualitatively specific stage, characterized by strong psychological changes. Age crises are caused primarily by the destruction of the habitual social situation of development and the emergence of another, which more corresponds to a new level of psychological development of man. Considering that nowadays is characterized by rapid changes, unexpected situations and lack of stability, a need for support each other and mutual understanding occur there. The teenager should understand what type of gaps are in his life, what he can change and how he can do it, which actions in change belongs to himself, and what does not depend on him. Moreover, he must understand whether he can do harm to himself by his behavior and his way of life, because he is not able to realize his resources, he does not know how to reveal them. Often, such adolescents do not know how to interact constructively with their peers and relatives. However, it is not accidentally that all mental neoplasms are examined through the prism of subject-subject relations. Because of them a teenager finds his "Self", moreover interaction with others, compares his behavior and the behavior required by the society. From this point of view, psychological assistance to adolescents helps them to regulate their behavior, understand their feelings, overcome the difficulties they face.

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 06 may 2020-ci ildə daxil olmuşdur.

**KIÇIK MƏKTƏBLİLƏRDƏ İNTELLEKTUAL
QABİLİYYƏTLƏRİN İNKİŞAFI
METODOLOGİYASI**

Örbəyi Sait

Bakı Slavyan Universitetinin doktorantı

S.Rüstəmov küç., 33, indeks: AZ1014,

E-mail: orbaysait@gmail.com

***Açar sözlər:** kiçik məktəbli, intellekt, intellektual qabiliyyətlərin inkişafı, evristik təlim metodları, Veksler testi*

***Keywords:** young schoolchildren, intellect, development of intellectual abilities, heuristic teaching methods, Wexler test*

Dövrümüzdə məktəbin başlıca vəzifələrindən biri intellektual şagird yetişdirməkdir. Qeyd edək ki, dövrümüzdə təlim prosesində şagirdlərin intellektual səviyyələri ilə akademik uğurları arasındakı əlaqənin xüsusiyyətləri təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından maraq doğuran məsələlərdən biridir. Bu baxımdan psixometodik üsullarla şagirdlərin intellektual qabiliyyətlərinin ölçülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. S.L.Rubinşteyn göstərir ki, eksperimental situasiyada təfəkkürün öyrənilməsi üsulları müvafiq qaydada işlənirsə, bu, təfəkkür tərbiyəsinin pedaqoji metoduna çevrilə bilər [3;79]. Bu məsələ ilə bağlı professor Ə.Ə.Əlizadə təfəkkürün psixologiyasının eksperi-

mental metodikalarla zənginliyini qeyd edir[1]. Məktəb təcrübəsində uşaqlarda təfəkkürü inkişaf etdirərkən sınaqdan çıxmış eksperimental üsullardan pedaqoji kontekstdə az istifadə edildiyi müşahidə edilir. Lakin bir sıra qabaqcıl müəllimlərin və tədqiqatçıların bu istiqamətdə olduqca maraqlı fərdi təşəbbüsləri vardır. Fikrimizcə, hafizə məktəbindən təfəkkür məktəbinə keçid mərhələsində şagirdlərdə məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirməyə xidmət edən metodikalar təlim prosesində geniş şəkildə tətbiq edilməli, təhsilin məzmunu və təlim strategiyaları bu məqsədə istiqamətlənməlidir.

Azərbaycan alimləri Ə.Bayramovun “Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin

inkişaf xüsusiyyətləri”, Ə.Ə.Əlizadənin “Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri”, “İstedadlı uşaqların psixologiyası”, A.O.Mehrabov və E.B.Bəylərovun “Şagird intellektinin inkişafı” əsərləri və s. bu mövzuya həsr olunmuşdur. Onlar qeyd etmişlər ki, şagirdlərin intellekt səviyyəsinin inkişafı onların fizioloji inkişafı ilə bağlı öyrənilməlidir.

Hesab etmək olar ki, şagirdlərin ümumi intellekt səviyyələrinin və intellektin ayrı-ayrı istiqamətlərinin davamlı inkişaf etdirilməsi müasir məktəbin qarşısında duran ən aktual məsələlərdən biridir. Bu baxımdan artıq məktəbəqədər təhsil müəssisələrində də təhsilin məzmununda müvafiq dəyişikliklərin edilməsi zəruriyyəti yaranmışdır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin ümumi təhsil təşkilatlarının ilkin təhsil proqramlarına, yeni həyat tərzinə keçid kimi şərtlər, əgər uşaq tərəfindən ahəngdar qəbul olunarsa, bu zaman bu prosedur şagirdin vəziyyəti ilə qarşılıqlı əlaqəli olacaqdır. Şagird təhsil almaq, yeni biliklər əldə etmək məqsədilə təhsil müəssisəsinə daxil olmaqla, özü də yeni biliklərə maraq göstərir. Bununla belə, şagirdlərdə təhsilə olan maraq ciddi, ictimai əhəmiyyətli bir fəaliyyət kimi öyrənmə bacarıqları ilə sıx əlaqəlidir.

Uşaqların təhsil fəaliyyətlərinin səbəblərinin öyrənilməsi, ibtidai məktəb

şagirdlərinin əksəriyyətinin təhsil almağı çox sevdiklərini göstərmiş oldu. Onları daha çox ciddi dərs məşğuliyyətləri cəlb edir. M.F.Morozovun empirik tədqiqatları göstərdi ki, 1-ci sinifdə təhsil alan şagirdləri daha çox ciddi zehni fəaliyyət tələb edən mövzu fənləri cəlb edir. Əsasən, şagirdlər tədricən çətinləşən tapşırıqlarla işə cəlb olunurlar. “Müşahidələrimiz göstərir ki, müəllim mövzu materiallarını çətinləşdirməklə dərs dediyi zaman, şagirdlər verilən tapşırıqları həll edərkən azalmayan maraqla işləyirlər və eləcə də onların dərsə olan maraqlarını artırmaq üçün hər hansı bir əlavə motivə ehtiyac yoxdur – M.F.Morozov”. [5;112]

M.F. Morozovun tədqiqatlarında qeyd olunan müşahidələr və təcrübələri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gələ bilərik ki, gənc şagirdlər bütün təhsil fəaliyyətinə maraq göstərirlər, lakin daha mürəkkəb və daha intensiv zehni fəaliyyət tələb edən, şagirdlərin zehni fəaliyyətini stimullaşdıran, yeni biliklər qazandıran tapşırıqlara daha çox üstünlük verirlər.

Şagirdlərlə dərs zamanı aparılan tədris, söhbət və müşahidələr göstərdi ki, ilk əvvəl bütün maraqlar fakt və hadisələrə yönəlmişdir. Üç və dördüncü sinif şagirdləri daha çox faktların izahları, onların səbəb-nəticələrini öyrənməkdə maraqlıdırlar.

Xarici alimlər olan S.Ştendler və N.Yunqanın araşdırmaları və tədqiqat-

ları göstərir ki, 9-10 yaşlarında kiçik məktəblilərdəki bütün zehni proseslər daha çox mürəkkəbləşir və inkişaf edir, yaddaş artıq daha məntiqli inkişaf edir, diqqət artıq daha güclü və sabit olur, intellektual əməliyyatlar artıq daha abstrakt (müərrəd) və mürəkkəb olur [8].

A.A.Bodalevoy və başqaları təhsil alan şagirdlərin reallıqla bağlı olan hadisələrə kifayət qədər maraq göstərdikləri fikirləri ilə razılaşırlar. Bu maraqlar azalmır, ancaq daha da dinamik bir şəkildə inkişaf edir [3].

İdrak fəaliyyətinə ehtiyac ibtidai sinif şagirdlərinin inkişaf edən şəxsiyyətinin ən vacib tələblərindən biridir. Ancaq faktlar göstərir ki, bu kimi tələblərə məktəblərdə yetəri qədər diqqət edilmir.

Məlumdur ki, təlimə qabiliyyəti ümumi intellektdən fərqli spesifik bir qabiliyyət kimi fərqləndirmək olduqca çətin bir problemdir. Ümumi intellekt təlim uğurlarını şərtləndirən əsas amil olmasa da, onun bu kontekstdə nəzərdən keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. İndiyə qədər aparılan tədqiqatlar ümumi intellekt testləri və təlimə qabiliyyət üzrə göstəricilərin korrelyasiya əmsalının [0,03; 0,65] aralığında olduğunu göstərir[4].

Bu istiqamətdə aparılan bütün tədqiqatlar şagirdlərin ümumi intellekt səviyyəsi ilə təlim uğurları arasında müsbət korrelyasiyanın olduğunu təs-

diqləmişdir. Bəzən korrelyasiya göstəricisinin aşağı olması tədqiqatçılara ümumi intellektin təlim uğurunu şərtləndirdiyini birmənalı olaraq söyləməyə imkan vermir. Fikrimizcə, buna aşağıdakı sadalanan hallar səbəb ola bilər:

– seçilmiş qiymətləndirmə meyarlarının təlim uğurunun meyarı kimi qeyri-relevantlığı;

– fənlərin qiymətləndirilməsi zamanı tətbiq edilən testlərin məzmunu ilə tədris proqramlarının məzmununun uyğunsuzluğu;

– intellekt testlərinin məzmunu və tətbiqi prosedurları ilə bağlı problemlər və s.

Müasir dövrdə kiçik məktəblilərin düşüncələrinin birmənalı olaraq asılılıqlara qarşı həssas olmadığına inam daha asan qəbul olunub. Bu səbəbdən ibtidai məktəbdəki biliklər, uşaqlara fenomen görünüş xaricində nüfuz etməsini və əsl mahiyyətlərini dərk etmələri üçün maneə törədən bir vizual formada verilir. Buna görə şagirdlərin əldə etdikləri biliklər inkişaf etməkdə olan idrak maraqlarını təmin etməməklə yanaşı, ortaya çıxan bir çox suallara da cavab vermir [6].

Elmi biliklərin qeyri-kafi səviyyəsi ilə yanaşı, ibtidai məktəbdəki biliklər müxtəlif təhsil bacarıqları tətbiq etmək üçün həddindən artıq milli səviyyədədir. Və əgər bu kimi məşğələlər 1-2-ci sinif şagirdlərdə hələ də maraq

oyadırsa, onların bu maraqlarını dəstəkləmək lazımdır, çünki belə olduğu halda onları daha da cəlb etmiş olur.

İbtidai təhsil şagirdin dərslərinin intellektual fəaliyyəti üçün kifayət qədər olmadığını təsdiqləyir, əksinə olaraq onun yaddaşını yükləyir, dərslərin fəaliyyətində şagirdi anlamadan mexaniki olaraq yaddaşda saxlamağa sövq edir ki, bunun da 3-4-cü siniflərdə xarakterik bir hal almağa başladığını təsdiqləyə bilərik.

Bu zaman müasir psixoloji tədqiqatlar gənc məktəblilərin intellektual fəaliyyətinin o dövərə qədər hesab edilən mücərrəd materialların hazırlanmasında daha güclü daxili ehtiyaclara malik olduğunu təsdiqlədi. Bir çoxu isə uşaqların tərəkürünün inkişaf üsulları və ibtidai təhsilin məzmunu ilə müəyyən edilir (7).

P.Y.Qalperin inandırıcı şəkildə iddia etdi ki, hətta yuxarı sinif şagirdlərində də müxtəlif həyat hadisələri haqqında kifayət qədər mürəkkəb bir konsepsiya yaratmaq kimi imkanlar var. Keçən əsrin 60-cı illərində APN Psixologiya İnstitutunda D.B.Elkonin və V.V.Davıdov ibtidai sinif şagirdlərinə saylar, dilin mövcudluğu, hətta cəbr və həndəsənin ilkin anlayışları haqqında başlanğıc məlumat verə bildikləri bir eksperimental proqram təşkil etdilər [4;52].

M.A.Xolodnaya belə hesab edir ki, ənənəvi məktəb aşağıdakı problemi

həll etdi: “Bir uşağın təhsil məzmununu daha həvəslə və uğurla mənimsəməsi üçün necə davranmaq olar?”. Ancaq indi sual əvvəlkinə nisbətən daha prinsipial olmalıdır: “Uşağın məhsuldar inkişaf etməsi üçün təhsilin məzmunu nə olmalıdır?” O hesab edir ki, tədris mürəkkəbliyin ən yüksək səviyyəsində olmalı, keyfiyyətli intellektual iş səviyyəsi ilə birlikdə çıxış etməlidir, amma buna baxmayaraq, psixoloji cəhətdən rahat olmalıdır, yəni bu çıxışlar idrak qabiliyyətlərinə, hər bir şagirdin təlim tempinə uyğun olmalıdır”. [9;126].

Müəllimin əsas vəzifəsi ibtidai məktəb uşaqlarının təlim və yeni zehni xüsusiyyətlərinin işlənməsi üçün şərait yaratmaqdır. Yalnız bu vəziyyətdə təlim şagirdin zehni inkişafından geri qalmayacaq, L.C.Bukovskinin sözləri ilə desək, bu, inkişafı irəli aparır və onu özü ilə birlikdə hərəkət etdirir.

Müasir ibtidai təhsil konsepsiyasının realizasiyasına yönəlmiş vacib istiqamətlərdən biri əsas təməl intellektual bacarıqlara sahib hər bir şagirdin fiksirə olunmasıdır.

Sabit baza intellektual bacarıqlar, öz növbəsində bir tərəfdən onu obyekt-dən tədris və idrak fəaliyyətinin subyektinə çevirmək, digər tərəfdən orta və ali təhsildə müvəffəqiyyət üçün əsas olan dialektik düşüncə tərzinə yönəlmiş gənc məktəblilərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun intellektual bacarıqların məcmusudur.

Nəticə etibarilə, sabit əsas intellektual bacarıqların formalaşması yaradıcı şəxsiyyətin formalaşmasına kömək etməlidir, çünki yaradıcılıq cəmiyyətin sonrakı sosial-iqtisadi tərəqqisi üçün vacib şərtlərdəndir.

Bu məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinin əsas zehni (yaddaş, diqqət, düşünmə), psixoloji (kəşfiyyat, yaradıcılıq) yaşa aid xüsusiyyətləri (öyrənmə, motivasiyası), onların ardıcıl təhlili və sabit əsas intellektual bacarıqların formalaşması xüsusiyyətləri vurğulanır.

İbtidai məktəb prosesində zəka və yaradıcı təfəkkürün formalaşması bir-birinə uyğunlaşdırılmalıdır ki, birinin inkişafı digərinin inkişafına mane olmasın. Bu məqsədlər üçün uşaqlara hər şeydən əvvəl dünyaya vahid qavrayış və çoxşaxəli görmə öyrədilməlidir.

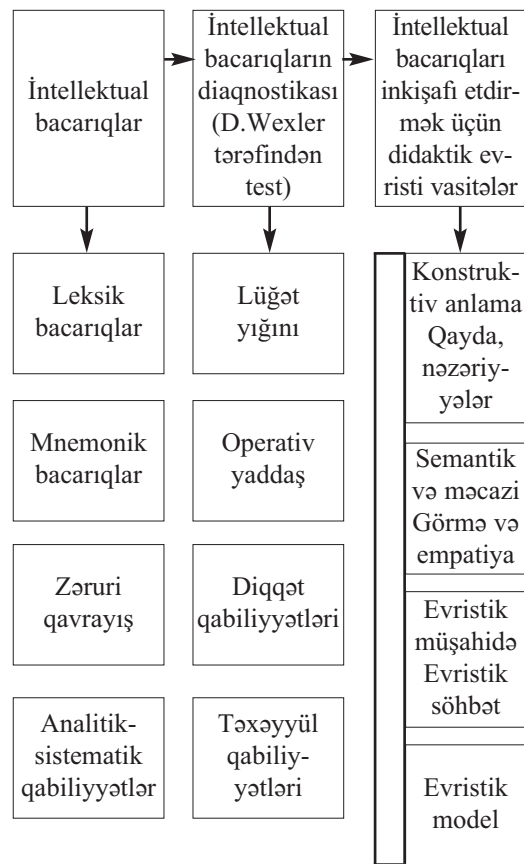
Müasir xarici alimlər V.D.Şadrikova, V.N.Drujinin, M.A.Xolodnaya ontogenezdə şifahi və qeyri-şifahi zəka amillərinin formalaşmasında bir iyerarxiya aşkar etdilər. Ümumi iyerarxiya modeldəki zəka şifahi və qeyri-şifahi olmaqla 2 yerə bölünür, bunlar da öz növbəsində müvafiq olaraq: ədədi material, konseptual düşüncə, sosial yetkinlik, nitq inkişafı, operativ yaddaş qavrayışı; vizual müşahidə, məntiqi təfəkkür, məkan təxəyyülü, konstruktiv qabiliyyət, diqqət, vizual-motor koordinasiyası, sensorimotor inkişaf kimi komponentlərlə təmsil olunur.

İbtidai məktəb dövrünün xüsusiyyətləri bu kateqoriyada olan uşaqların inkişafı üçün ən zəruri olan zəkanın iyerarxiya modelinin bir çox komponentini seçmək imkanını verir. İbtidai məktəb uşaqlarının idrak sahəsinin zehni koqnitiv funksiyaların zehni proseslərin gedişatında inkişafın əsas xüsusiyyəti (yaddaş, qavrayış, diqqət) ixtiyari xarakter səviyyəsinə keçməsi, onların söz ehtiyatının artması, eyni zamanda mücərrəd məntiqi düşüncə formasının formalaşmasıdır. Bu yaş qrupundakı uşaqlarla aparılan araşdırmalara əsasən qabiliyyətlərin 4 növünü seçdik: leksik, memonik, qavrayış və analitik-sintetik. İntellektin bu komponentləri əsas – diqqət, qavrayış, yaddaş, düşüncə, təxəyyül, eləcə də nitqə özündə cəmləşdirən zehni funksiyalarla birlikdə, gənc məktəblilərin intellektual qabiliyyətlərinin inkişafını əks etdirən ən informativ olanlardır [4;79].

Uşaqların intellektual qabiliyyətlərinin inkişafını mədəni təlim proseduru, eləcə də müəllimlərin bu mədəniyyətin nümayəndəsi olduğunu var sayaraq L.S.Vıqotski uşağın həqiqətən inkişaf etmiş qabiliyyətləri və gizli potensial imkanları arasındakı “faktiki zonası” və “proksimal inkişaf zonası”nı fərqləndirdi. Psixoloq və pedaqoq J.Bruner tərəfindən hazırlanmış “kəşflər yolu ilə” anlayışına görə, mövzunu öyrənərək onu dərk edən şagirdlər öz

kodlaşdırma sistemini yaratmalıdırlar. Və bu sistemi yaratmağın ən yaxşı yolu müəllimdən hazır bir formada almaq əvəzinə, onu özünün açma bilməsidir. Bundan irəli gələrək “cərəyan zonasından” “proksimal inkişaf zonasına” keçid evristikadan istifadə etməklə həyata keçirilə bilər. Evristik öyrənmə/təlim məqsəd və təhsilin məzmununu qurmağa yönəlmişdir. Uşağın fərdi inkişafı və dərin idrak mexanizmlərinin formalaşması üçün şərait yaratmaqla yanaşı, onsuz fərdi zəkanın mütərəqqi inkişafı qeyri-mümkün hesab olunur. Gənc şagirdlərin tədrisində istifadə olunan Evristik üsul və metodlar şagirdlərin intellektual qabiliyyətlərinin inkişafını yaxşılaşdıracaq və idrak fəallığını artıracaqdır.

Tədqiqat problemi ilə əlaqədar ədəbiyyatın təhlili və ibtidai məktəb uşaqlarının yaş xüsusiyyətləri, həmçinin intellektual sahənin quruluşu, kiçik məktəblilərin intellektual qabiliyyətlərinin inkişafına görə bir model hazırlamaq üçün şərait yaratdı (Şəkil 1). İdrak bacarıqlarının bütün 4 növünün əsas göstəricilərə görə iyerarxik modelə əsaslanan D.Veksler WISC testindən (uşaqlar üçün olan variant) istifadə edərək diaqnoz müəyyən edilir: ümumi məlumatlılıq (lüğət yığını), operativ yaddaşı, qavrayış (vizual müşahidə) və məkan təsviri[5].

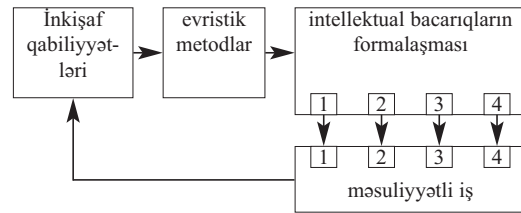

Şəkil 1. İntellektual qabiliyyətlərin inkişaf modeli

Zəkanın sırf fərdi bir təhsil olduğunu, ənənəvi forma və tədris metodlarının kütləvi olaraq məktəbdə intellektual qabiliyyətlərin formalaşdırılmasına əsaslanaraq, belə bir tədris formasına evristik metapraktik olaraq müraciət etməyi məqsəduyğun hesab edirik. Metapraktikanın əsas xüsusiyyətləri bunlardır: məzmunu üstündür, müxtəlif mövzularda vəsait və metod cəlb etməyə imkan verən bir fənnin əha-

təsindən kənara çıxır; ümumi intellektual qabiliyyətlərə diqqət yetirir; fərdi yanaşma imkanı verir; müxtəlif dərəcələrdə yardımını əhatə edir; vəzifələrin ardıcılığını dəyişməyə imkan verir; tapşırıqların yerinə yetirilməsi vaxtını tənzimləmir; müxtəlif çətinlik səviyyələrinə uyğun olaraq, tapşırıqları həyata keçirməyə imkan verir; yüksək müstəqillik səviyyəsini təmin edir. Tədqiqatda hazırlanan metapraktika sinif xaricində aparılmaqla yanaşı, onun fərdi elementləri və tapşırıqları şagirdlərin intellektual qabiliyyətlərini həm dərslərdə, həm də peşələrdə inkişaf etdirmək üçün istifadə edilə bilər.

Metapraktikada inkişaf etdirdiyimiz 4 növ, intellektual qabiliyyətə uyğun olaraq 4 moduldan: leksik, mnemonik, pertseptual və analitik-sintetik və evristik tədris metodlarından ibarətdir (anlayışların, qaydaların və nəzəriyyələrin qurulması; semantik və məcazi görmə; empatiya; evristik müşahidə və evristik söhbət; evristik modelləşdirmə və sinektika). Qabiliyyətlər həm uğurlu bir fəaliyyət, həm də onun nəticəsi üçün vacib şərtidir. Buna görə uşağa hansı fəaliyyət növlərini öyrətməyimizdən asılı olaraq, biz də bu kimi qabiliyyətləri inkişaf etdirmiş oluruq. Beləliklə, qabiliyyət inkişafı fəaliyyət modeli aşağıdakı komponentlərdən ibarət olacaq (bax, şəkl.2).

Şəkil 2. İntellektual qabiliyyətlərin inkişafı üzrə fəaliyyət modeli

Evristik tədris metodları intellektual bacarıqların formalaşması, müvafiq tapşırıqlar və zəruri evristik reseptlər vasitəsilə həyata keçirildi. Evristik reseptlər – bu, bir növ tamamlanmamış, detallı, addım-addım (qabiliyyətlərin inkişaf səviyyəsinin aşağı olması üçün) və qismən, istiqamətləndirmə (orta səviyyəli üçün), intellektual qabiliyyətlərin yüksək səviyyəsi daxili bir iş planı və müstəqil bir alqoritm növüdür ki, düzgün iş rejimi seçimini və heç bir resept tələb etmir. Səviyyələri müəyyən edərkən biz D.Vekslerin WISC test metodologiyasına əsasən M.N.İlinoyun tədqiqat nəticələrinə müraciət etdik [4;68]. Xarakterik səviyyə cədvəldə 1-də təqdim olunur:

Cədvəl 1 – ibtidai sinif şagirdlərinin intellektual qabiliyyətlərinin inkişaf səviyyələrinin xarakteristikası

Aşağı səviyyə	Orta səviyyə	Yüksək səviyyə
Müəllim tapşırığı	Qismən problem tərifli	Öz-özünə yaranan problemlər
Aşağı təşkilatçılıq	Orta təşkilatçılıq	Yüksək təşkilatçılıq

Aşağı səviyyə	Orta səviyyə	Yüksək səviyyə
Müəllim tapşırığı	Qismən problem tərif	Öz-özünə yaranan problemlər
Aşağı təşkilatçılıq	Orta təşkilatçılıq	Yüksək təşkilatçılıq
Fəaliyyətə əsasən istinadlar	Təsvir və simvollarla əsaslanan hərəkətlər	Daxili fəaliyyət planı
Evritik ətraflı yazılar	Qismən evritik yazılar	Evritik olmayan yazılar
Modelə görə hərəkət yerləşimi	Təklif olunan fəaliyyət rejimi	Fərdi seçim fəaliyyət yolları
Tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı kömək lazımdır	Tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün qismən yardım	Tapşırıqları tamamlamaq üçün yardımın olmaması
Yavaş icra	Orta icra	Sürətli icra
Düzgün olmayan qərarlar	Nümunə həllər	Orijinal həllər
Refleksin olmaması	Qismən refleks	Fəaliyyət refleksi

Aparılmış tədqiqat nəticələrinin təhlili göstərir ki, ümumi intellekt səviyyəsi ilə təlim uğuru arasındakı əlaqə xətti asılılıqla deyil, daha mürəkkəb formalı asılılıqla ifadə olunur. Misal üçün, ümumi intellekti yüksək olan şagirdlərin intellekt səviyyələri ilə təlim uğuru göstəricilərinin korrelyasiyası müsbət olsa da, kifayət qədər dinamik deyil.

Nəticə:

Bu gün bəşəriyyət dərk edir ki, mənsub olduğu ölkənin iqtisadi gücünü yüksəltmək üçün intellektual kadrlara böyük ehtiyac var. Çünki yeni texnologiyaları, insanın fiziki gücünü elmi nailiyyətlərlə əvəz edən yeni texniki qurğuları yalnız intellektin gücü ilə yaratmaq olar. XXI əsr yaxınlaşdıqca dünya dövlətləri arasında gözəgörməz yarışlar daha intensiv şəkildə aldi. Əslində bu yarışlar iqtisadi cəhətcə digərlərindən önə çıxmaq uğrunda gedən mübarizədir. Bu mübarizədə qalib gəlmək, daim güclü dövlətə sahib olmaq üçün fikir və ağıl adamları yetişdirmək başlıca bir məqsədə çevrilir. Müasir təlimin əsas məqsədi budur və ona çatmaq üçün yalnız “normal” şagirdlər yetişdirməklə məktəb öz işini bitmiş hesab edə bilməz. Müasir təlim texnologiyaları isə elmi öyrənmək üçün şagirdə sərbəstlik verir, ona fərqli düşünmək imkanları yaradır. Buna görə də sinifdə yaranan təlim mühiti intellektual şagird yetişdirməyə xidmət göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, Bakı, 2003, 540 s.
2. Əzimli Q.E. Yaş və pedaqoji psixologiyasının müasir problemləri, Bakı: 2006, 338 s.
3. Общая психодиагностика / под ред. А.А.Бодалева, В.В.Столина.

- М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987, 135 с.
4. Гальперин П.Я. Развитие исследований по формированию умственных действий. Изд-во АГПН РСФСР, 1959, 480 с.
  5. Морозов М.Ф. Возникновение и развитие учебных интересов у детей младшего школьного возраста // Изв. АПН РСФСР. 1955, N 73,57 с.
  6. Рогова Г.В. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в общеобразовательных учреждениях. Пособие для учителей и студентов под.вузов / И.Н.Верещагина, Г.В.Рогова. 3-е изд, М.: Просвещение, 2000.
  7. Талызина Н.Ф. Формирование познавательной деятельности младших школьников: книга для учителя. М.: Просвещение, 1988, 247 с.
  8. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. М.: Высшая школа, 1961, 290 с.
  9. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. СПб.: Питер, 2002, 264 с.

**THE METHODOLOGY FOR THE DEVELOPMENT
OF INTELLECTUAL ABILITIES OF YOUNGER
SCHOOLCHILDREN**

Orbeyi Sait

Abstract

Intellectual development in young students is complex. Both cognitive processes and volitional processes play an important role in the development of intelligence. Undoubtedly, the development of intelligence also affects the success of learning and, in general, plays a major role in shaping the future life of the student. In the article, we discussed the features of the intellect, the methodology of development in young schoolchildren. The current topic remains relevant in both the psychological and pedagogical references and it requires a new research in various aspects.

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 08 may 2020-ci ildə daxil olmuşdur.

**PSIXOAKTİV MADDƏ İSTİFADƏÇİLƏRİNİN
SOSIAL-PSIXOLOJİ REABİLİTASİYASINDA HƏYATA
KEÇİRİLƏN TERAPİYA ÜSULLARI VƏ MÜASİR
YANAŞMALAR**

Müşviq Mustafayev

Bakı Dövlət Universiteti

Sosial və pedaqoji psixologiya

kafedrasının müəllimi

Zahid Xəlilov küç., 23. indeks: AZ 1148

E-mail: mustafayev76@mail.ru

Ramin Allahverdiyev

Respublika Narkoloji Mərkəzinin psixoloqu,

Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı

E-mail: psixoloq@outlook.com

Açar sözlər: narkologiya, psixoaktiv maddələr, rehabilitasiya, mühit terapiyası, ailə psixoterapiyası, fərdi psixoterapiya

Keywords: narcology, psychoactive substances, rehabilitation, environmental therapy, individual psychotherapy

Psixoaktiv maddələrdən asılı olanların rehabilitasiya prosesi son 20 il ərzində əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu isə həmin kontingentlə işləyən narkoloqların, psixoloqların, psixoterapevtlərin, ümumilikdə reabilitoloqların topladığı təcrübə ilə birbaşa şərtlənir. Psixoaktiv maddələrdən asılı olanların rehabilitasiyasına integrativ tibbi-sosial proses

kimi baxmağa imkan verən yanaşmalar elmi cəhətdən işlənib hazırlanmışdır, bununla yanaşı praktikada sınaqdan keçirildikdən sonra bir sıra konseptual rehabilitasiya modelləri təyin edilmişdir [1, s.7, 11].

Rehabilitasiya prosesi vahid kompleks əmələ gətirən, lakin müəssisələrin strukturuna və rəhbərlik mənsubiyyətlərinə görə müxtəlif şəkildə həyata

keçirilən tibbi, tibbi-psixoloji və psixososial tədbirləri əhatə edir [4]. Reabilitasiyanın tibbi mərhələsi, bir qayda olaraq, narkoloji dispanserlərin stasionar şöbələrində, tibbi-psixoloji mərhələsi isə bu müəssisələrin xüsusi reabilitasiya şöbələrində həyata keçirilir.

Narkoloji xidmətin əsas vəzifəsi – ümumi qəbul olunmuş alqoritm əsasında alkoqoldan əziyyət çəkən və psixoaktiv maddələrdən asılı olan xəstələrə təcili və planlı surətdə tibbi və psixoterapevtik kömək göstərməkdir. Bu alqoritm aşağıdakılardan ibarətdir:

– alkoqolizmdən əziyyət çəkən (psixoaktiv maddələrdən asılı olan), stasionar müalicəyə ehtiyacı olan xəstələrə stasionar müalicəvi-diaqnostik köməyin göstərilməsi;

– alkoqol və psixoaktiv maddələrdən çəkinmə sindromu dövründə dərmanlı müalicə şəklində köməyin göstərilməsi;

– dərmanlı və digər müalicə növlərinə müvafiq şəkildə şəxsiyyətin simptomları və sosial yönümlü istiqamətlərdə aparılan psixoterapiyalar formasında müalicəvi köməyin göstərilməsi (göstəricilərdən asılı olaraq); psixoterapiyalar fərdi şəkildə, ailəvi və qrup şəklində həyata keçirilir;

– əhali üçün stasionar psixoterapevtik köməyin təşkili;

– psixoterapevtik təcrübəyə psixoterapiya sahəsində əldə olunan yeni nailiyyətlərin tətbiq edilməsi;

– mürəkkəb klinik vəziyyətlərdə diferensial-diaqnostik tədbirlərin təşkil olunması, alkoqolizmdən əziyyət çəkən (psixoaktiv maddələrdən asılı olan) əmək qabiliyyətini itirmiş xəstələr üzrə müxtəlif növ stasionar ekspertizaların həyata keçirilməsi;

– şöbələr daxilində pasiyentlər üçün təşkilati psixoterapevtik mühitlərin yaradılması;

– pasiyentlərin sağalmalarının tezləşdirilməsi, yenidən adaptasiya olunması və s. məqsədilə onların özlərinin şöbələrindəki digər asılılığı olan xəstələrin (anonim alkoqoliklər / anonim psixoaktiv maddə istifadəçiləri cəmiyyəti) və şöbənin keçmiş xəstələrinin (pasiyentlər klubu) birgə iştirakı ilə aparılan makrososial qrupların işinə cəlb olunması;

– xəstələrin əvvəlki vəziyyətlərinə bərpa olunması dövründə pasiyentlərin ailədən dəstək alması üçün şəraitin yaradılması məqsədilə asılılığı olan xəstələrin qohumlarının özünəkömək qruplarında iştirakı üçün xəstələrin yaxın qohumlarının şöbələrdə aparılan müalicə işinə cəlb olunması;

– pasiyentlərə stresli vəziyyətlərin, dezadaptasiya vəziyyətinin və s. öhdəsindən gəlməyi öyrətmək məqsədilə psixogigiyenik və psixprofilaktik köməyin göstərilməsi;

– əmək mexanizmləri və sosial mexanizmlər üçün fərdi sosial reabilitasiya sistemlərinin işlənib hazırlanması,

pasiyentlərin müxtəlif sosial qruplarda sosial fəaliyyətlərinin yaxşılaşdırılması;

– pasiyentlər və onların qohumlarına “alkoqolizm (psixoaktiv maddələrdən asılılıq) xəstəlik kimi, asılılığın ailədən qaynaqlanan və psixoloji problemləri” tematikası üzrə zəruri maarifləndirici informasiyaların verilməsi (mühazirələr);

– anonim alkoqoliklərə “12 addım” fəlsəfi proqramları əsasında planlı şəkildə tibbi-reabilitasiya köməyinin göstərilməsi.

Reabilitasiya anlayışı geniş mənada stasionar şəraitdə dərmanla yardım göstərilən mərhələyə aid edilmişdir, belə ki, çəkinmə dövründə (yəni imtina etmə prosesində) tətbiq olunan təcili və planlı tədbirlər kompleksi psixoaktiv maddələrdən uzaqlaşmanın birinci pilləsi hesab olunur. Bununla belə, reabilitasiya mərkəzlərindən söhbət açarkən xəstələrə dərmansız formalarda kömək göstərilməsini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Destigmatizasiya – reabilitasiya prosesinin başlanmasının zəruri olması ilə əlaqədar olan məcburi psixoterapevtik prosedurdur.

Stigmatizasiya təzahürləri psixoaktiv maddələrdən asılı olan xəstələrdə başlanğıcda “uğursuzluğa uğramağa proqramlaşma” (“təsadüfi narkoman – əbədi narkoman”, “keçmiş narkoman olmur”, “narkomanlıq – diaqnoz deyil, ruhi vəziyyətdir”) şəklində meydana

çıxan formulların xüsusilə geniş yayıldığı bir zamanda daha çox müşahidə edilmişdir. Bu cür xəstə kontingentlə psixoterapiyaların keçirilməsi zamanı koqnitiv-məntiqi və affektiv-səmərəli komponentlərin inteqrasiya olunduğu müxtəlif metod və üsullardan istifadə edilmişdir. Burada materialın düzgün didaktik formada verilməsi vacib olduqda, səmərəli psixoterapiyalar nitqin semantikasında xüsusi nəzərə çarpdırılmaqla “təlimlə terapiya” (educational therapy) adlanan terapiya növünə daxil edilir, belə ki, burada “on faizdən yuxarı olan narkomanların yalnız dörd faizi uzun müddət ərzində psixoaktiv maddələrdən uzaq durur” formulu “yeni həyata başlayan, uğurlu karyera quran keçmiş “narkomanlar” mövcuddur” formasında dəyişilir.

Oxşar pasiyentlərlə psixoterapiyalar sahəsində çoxillik təcrübə göstərir ki, destigmatizasiya – asılılığın müalicəsiz olması haqqında mövcud miflərin məqsədyönlü şəkildə etibarsız sayılmasıdır və bu, müsbət emosional əhvali-ruhiyyə yaratmağa, həkimlə mövcud etibarlı münasibətləri möhkəmləndirməyə, qeyri-konstruktiv psixoloji müdafiənin öhdəsindən gəlməyə, psixoaktiv maddələrlə mübarizə potensialını səfərbər etməyə şərait yaradan məcburi psixoterapevtik prosedur hesab olunur. Əgər stigmatizasiyanın özü psixoaktiv maddələrdən istifadə imkanının şərti kimi çıxış edərsə, bu

zaman destiqmatizasiya psixoaktiv maddələrdən “çəkinmə” üzrə “planlaşdırılmış” növbəti konstruktiv dialoqun başlamasına (“hər şey çox pis olduqda mübarizə etməyin heç bir mənası yoxdur” şəklində şifahi formulların “əgər mümkündürsə, olmalıdır” şəklində formullarla əvəz olunması) imkan verəcəkdir.

Psixoaktiv maddələrdən asılı olan xəstələrdə çox vaxt “antistiqləşmə” kimi – “narkomanlara” aid olmaqla fəxr etmək, xüsusi biliklərin, yaşantıların, qeyri-standart həyat obrazının, özünəməxsus “narkotik romantika”nın nümayiş olunması kimi ifadə oluna bilən fenomenə rast gəlinir. Yəqin, bu mövqədə müdafiə xarakterlidir: yəni pasiyentlər yeni dəyərlər sistemində “asılı olanlar” tərəfindən hörmətə layiq olmağa can atırlar. Bu hallarda destiqmatizasiyanın həyata keçirilməsi xüsusilə çətin olur, belə ki, burada söhbət sosial rolların inversiyasından və yeni narkotik dünyagörüşündən gedir.

Narkotizasiya dövründə əldə olunmuş tibbi patologiyalarla əlaqədar olan mövzular reabilitasiya proqramının birinci tibbi mərhələsində aktual olaraq qalır. Ümumi somatik profil mütəxəssisləri praktik konsultasiyalardan başqa mühazirələr formasında olan dəqiq nəzəri tapşırıqları da yerinə yetirir və aşağıdakı mövzular barədə: “Somatik pozulmalar psixoaktiv maddələrdən sui-istifadənin nəticəsi kimi”,

“Nəfsini saxlama pozğunluqlarının strukturunda ağrı sindromu”, “Birinci həftənin, birinci ayın, birinci ilin qayıtması: mümkün səbəblərin təhlili”, “Yuxu pozğunluğu – səbəbləri, klinikas, müalicəsi, təkrarlanması”, “Narkomaniya xəstəlikləri – narkomaniyanın peykləri”, “Hepatitlərdə qaraciyər funksiyalarının bərpa olunması”, “Narkomaniyaya yoluxmaq problemi” və s. barədə müzakirələr aparırlar.

İkinci tibbi-psixoloji mərhələdə şəxsiyyət pozulmalarına, psixoaktiv maddələrin təsiri dayandırıldığı, mikro və makrososial cəmiyyətlərə (ailə, dostlar, kollektiv kimi) inteqrasiyanın mürəkkəbləşdiyi situasiyalarda affektiv pozulmalara aid olan mövqələr öz aktuallığını itirmir. Bu mərhələdə stres şəraitində “məhdudlaşmış şəxsiyyət” haqqında problemlər müzakirə olunur, təkrar cinayətlərə qəsdən səbəb ola biləcək stresin və psixoloji travmaların eksperimental modelləri yaradılır, frustrasiya hallarında müxtəlif növ davranışlar müəyyən edilir, psixoaktiv maddələrdən asılı olan xəstələrdə depressiv pozulmaların xüsusiyyətləri (“Anhedonik depressiya”, “Həyəcanlı depressiyalar”, “Apatik depressiyalar”, “Maskalanmış depressiyalar” mövzuları) aydınlaşdırılır, darıxmalar, anomiyalar, tənbelliklər, hər şeyi bilmək həvəsinin defisiti, zəif motivasiyalar formasında “paradepressiv” təzahürlər fərqləndirilir.

Bundan sonra reabilitasiya işi növbəti istiqamətlərdə həyata keçirilir: 1) reabilitasiya mühitində və reabilitasiya məşğuliyyətləri ilə terapiya; 2) qrup şəklində və ailəvi psixoterapiya; 3) müxtəlif treninqlər; 4) əməyin peşə yönəlişləri üzrə sosiallaşması.

Reabilitasiya mühiti – davranışları düzəldən, yüngülləşdirici vasitələrlə əhatə olunan xüsusi mikrososiumdur; psixoaaktiv maddələrdən asılı olan xəstənin yaşadığı, ünsiyyət qurduğu və öz fəaliyyətini yerinə yetirdiyi mikromühitdir. Bu mühitdə qrup rollarını formalaşdırın, rəğbətləndirmə və cəzalandırma aspektləri üzrə məsələləri kollegial surətdə həll edən pozitiv qrup liderləri ayırd edilir, vəzifələr və nizam-intizam haqqında məsələlər müzakirə olunur.

Treninqlər – hər bir mərkəzdə mövcud olan kompleks psixokorreksion tədbirlərdir, lakin bu halda sosiallaşmaya, peşəkar oriyentasiyalara istiqamətlənmiş treninqlər üstünlük təşkil edir. “Problemlərin həlli” üzrə treninqlər altı məşğələdən ibarətdir: onlardan ikisi “problemi məqsədə çevirmək” bacarığına, üçüncü – resurslar probleminə (şəxsi resursların miqdarının inventarizasiyası, vaxtında və dinamik yoxlama, resurslardan mikrososiumda istifadə olunması) həsr edilmişdir, bir məşğələ iş bacarıqları üzrə treninqlərə istiqamətlənmişdir, daha bir məşğələ isə sosial şəbəkələrlə konstruktiv şəkildə

qarşılıqlı təsirdə olmaq bacarığına həsr edilmişdir. Treninqlərin böyük bir bloku “hisslərlə işləmə” probleminə həsr edilmişdir. Elmi şəkildə sübut edilmişdir ki, ümumi əhali içərisində psixoaaktiv maddə istifadəçiləri arasında aleksitimiklər və sosiofobiya əziyyət çəkənlər xüsusilə çoxluq təşkil edir ki, bu da psixoaaktiv maddələri (narkotik vasitələri) aleksitimiyanın “kilidini açan” və sosiofobiyanı düzəldən vasitələr kimi endogen surətdə əsaslandırır. Hisslərin müəyyən edilməsi, onların tənzimlənməsi, pozitivləşdirilməsi, hissələri (həm özünün, həm də ətrafdakıların) manipulyasiya edən vasitələrin müəyyən edilməsi, “ehtiyatlı etibarın” işlənilməsi və hazırlanması – bütün bunlar hamısı treninqlərdə üzərində işlənilən vərdişlərin natamam siyahısıdır.

Treninqlərin daha bir bloku “sosial rollar” sahəsindəki treninqlərdir. Burada sosial rollar, stigmatizasiyanın (“narkoman” stigmatı) neqativ çalarları, rollu davranışlar və rol gözləmələri haqqında mühazirələr formasında informasiyalar verilir. Bu treninqlərin sosial istiqamətləri onlar haqqında “Konfransların təşkili”, “Kadr agentliyi”, “Müsaibə” kimi mövzularda öz əksini tapmışdır. Növbəti “Ünsiyyət treninqləri” bloku real situasiya modellərinin yaradılması vasitəsilə virtual sosiallaşma prosesini davam etdirir. Treninqlərdə verilən tapşırıqlar verbal

və qeyri-verbal ünsiyyət, əzələ bloklarını düzəltmək və pantomimik informasiyaları müəyyən etmək kimi qabiliyyətləri mənimsəməyə kömək edir, eşitmək, iştirak etmək və müzakirə etmək, öz nöqtəyi-nəzərini müdafiə etmək, həmsöhbətlə uyğunlaşmaq (neyrolinqvistik proqramlaşdırmanın “aynalama” və “lövbər salmaq” kimi elementlərindən istifadə olunur) kimi vərdisləri inkişaf etdirir.

Burada “psixoaktiv maddələrdən asılı şəxsiyyət” üçün vacib olan problemlər: tələbat qarşılığında “yox” demək qorxusu, tənqid edilmək qorxusu, özünə təkid etmək qorxusu, inamlı davranışa görə günah hissi, tərifə görə diskomfort hissi kimi problemlər də müzakirə olunur.

Treninqlərin bir hissəsi də konfliktologiyaya həsr edilmişdir. Bu blokda konfliktlərin növləri, həm də əsas konflikt növlərinin – insanın özü ilə (intrapersonal) və ətraf mühitlə (interpersonal) konfliktlərinin həlli üsulları modelləşdirilir. Tapşırıqlar və rollu oyunlar konfliktlərin mənbələrini (şübhəsiz, xarici, gizli mənbələr isə fərqli psixoterapiyalar zamanı müzakirə olunur) və onların mümkün həlli üsullarını aşkara çıxarır. Konfliktlərin yaranma səbəblərindən biri olaraq onu misal gətirə bilərik ki, psixoaktiv maddələrdən asılı olan şəxslərdə səbirsizlik və hövsələsizlik kimi xarakter cizgiləri mövcud olur ki, onlar buna

görə bəzən nə cəmiyyətdə, nə də sosisiumun eksperimental modellərindən biri olan konkret reabilitasiya qruplarında özlərinə yer tuta bilirlər. “Qalmaq üçün getmək” adlı tapşırıq oyun formasında həyata keçirilir və dezadaptasiyaya uğramış xarakter cizgilərini düzəltməyə kömək edir.

“Şəxsi inkişaf treninqləri” – pozitiv təfəkkürün və təcrübənin (“manəələr” obrazından “uğurlar” obrazına keçid) formalaşmasına əsaslanan pozitiv psixoterapiyanın integrativ formasıdır. Treninqlərdə psixoterapevtik təsirin daha bir variantı olan relaksasiyadan da istifadə olunur. Onun, məşhur psixoloq Entoni Kempinskinin də dəqiq müəyyən etdiyi kimi, iki vəziyyətin – “tələsmə” və “darıxma”nın bir-birini əvəz etdiyi psixoaktiv maddələrdən asılı olan şəxslərə münasibətdə tətbiq olunması daha məqsədəuyğun hesab olunur. Mərkəzdə tətbiq edilən “Mental treninq” proqramları dərin relaksasiyalar vəziyyətində öyrədilir, keçmiş pozitiv təcrübəni aktuallaşdırır.

Adaptasiya üzrə psixoterapiyalar – reabilitasiya prosesinin zəruri hissəsidir, belə ki, psixoaktiv maddələrdən təkrar istifadə etmək çox vaxt psixoloji travmaların, frustrasiya, tənhalıq vəziyyətlərinin təsiri altında yox, əvvəlki mikrososiuma qayıtma dövründəki adaptasiya səbəblərinə görə də meydana çıxır. Psixoaktiv maddələrdən asılı olan xəstələrə adaptasiya üzrə

tətbiq edilən psixoterapiyalar narkotik mühitlə toqquşma vəziyyətlərində modelləşdirilən mikrotreninqlərin keçirilməsindən ibarətdir ki, bu treninqlər zamanı keçmiş asılı “silahdaşların” mümkün provokasiya məqsədli və manipulyativ hərəkətləri müzakirə edilir, əvvəlki sosial mühitə, davranışlara və patoloji vərdişlərə “qayıtmamaq” üzrə mövqelər işlənib hazırlanır.

Ailə psixoterapiyası həm psixoaktiv maddələrdən asılı olan xəstələrdə, həm də onu əhatə edən şəxslərdə mövcud olan asılı davranışın manipulyativ təzahürlərinin mümkün variantları barədə problemlərin, auto və heterodestruksiya sərhədlərinin müzakirəsindən ibarətdir.

Psixoaktiv maddələrdən asılı olan xəstələrin ailədə sui-istifadədən çəkinmələri dövründə bəzi spesifik fenomenlər (elmi nəşrlərdə dərc olunmuş və tərəfimizdən öyrənilən) yarana bilər ki, onlar bu ailələrin üzvləri ilə birgə aparılan müzakirələr zamanı həmin müzakirələrin obyekt rolunda çıxış edə bilər [8, 9]:

– görüş dairəsinin asılı olanlardan son dərəcə asılılıq problemlərinə qədər məhdudlaşması;

– “mistik” təfəkkürün yaranması, “sağaldanın”, “möcüzə-dərmanın”, “möcüzə-vasitənin” köməyilə möcüzəvi sağalmaya inam;

– “qəyyum” və ya “qurban” kimi davranış stillərinin formalaşması, yüngülləşmələr üzərində yüksək nəzarət;

– asılı olanlarda “dəyişmə qorxusu” kimi təzahürün yaranmasına səbəb olan davranış;

– valideynlərin uğursuzluqlarına cəmləşmə, neqativ təzahürlərin bəyanatı, keçmiş uğursuz təcrübə ilə müqayisə etmə;

– “xilasedici” proqramların müvəffəqiyyətsizliyə uğramasına güclü şəkildə hazır olmaq, “uğursuzluğa proqramlaşmanın” formalaşması;

– asılı olanların xəstəliyin təkrarlanmasını gözləməsi.

Əməyin sosiallaşması və peşə yönəlişləri mərhələsində davranışın peşəkar həyata inamla daxil olmaq üçün lazım olan növ müxtəlifliyi formalaşır. Buna görə fərdi nitq stillərinin inkişafı vasitəsilə özünütəqdim etmə treninqinin məqsədləri işlənib hazırlanmışdır: “inandırma qabiliyyəti”, “təsvir etmə” tapşırıqları, “işəgötürənlə müsahibə”, “işdə yüksəlmə və işdən kənar edilmə” rollu oyunları.

Əməyin sosiallaşmasının tərkib elementləri aşağıdakılardır: motivasiya işi (psixoaktiv maddələrdən asılı olanların müalicə-reabilitasiya mərkəzlərində əməyin sosiallaşması proqramları vasitəsilə müşayiət edilməsi); psixokorreksiya proqramları; müvəqqəti işə düzəltmə proqramları; psixoaktiv maddələrdən asılı olanların işə düzəltmə prosesində müşayiət edilməsi; işə düzəltmə prosesindən sonra müşayiət etmə.

Psixokorreksiya proqramları birincili və ikincili sosiallaşma pozuntularının və psixoaktiv maddələrdən asılılıqla şərtlənən pozuntuların korreksiya üçün nəzərdə tutulmuşdur. Müvəqqəti işdüzəltmə proqramları həftədə 1 gün, həftədə 2-3 gün, ayda 2-3 gün müddətində müvəqqəti işlərin verilməsini əhatə edir, buna görə də burada real əmək münasibətlərində iştirak sosial-psixoloji müşayiət proqramlarına uyğunlaşdırılır. Müşayiət proqramları psixoaktiv maddələrdən asılı olanlara özlərini real əmək münasibətlərində hiss etməyə və reabilitasiya prosesinə “qayıtmağa” imkan verir ki, bu prosesdə onlar öz davranışlarını, fikirlərini təhlil etmək, öz qrupdakı vəziyyətini öyrənmək, gələcəkdə əldə olunmuş bilik və bacarıqlardan istifadə etmək imkanına malik olurlar.

Nəticə:

Beləliklə, sosial-reabilitasiya mərkəzlərində reabilitasiya prosesinə olan müasir yanaşmalar terapiyaların ailə və fərdi psixoterapiyaların mühitinə uyğunlaşdırılmasından, müxtəlif istiqamətli psixokorreksiya treninqlərinin həyata keçirilməsindən, əməyin gələcəkdə peşə yönəlişləri üzrə sosiallaşmasından ibarətdir ki, bu da psixoaktiv maddələrdən asılı olan xəstələrin psixoaktiv maddələrin mövcud olmadığı sosiuma daxil olmasını maksimum dərəcədə optimallaşdırır.

Ədəbiyyat:

1. Букреева Н.Д. Организационные и экономические аспекты реабилитации больных наркоманией. Проф. и реабилит. в наркол. 2002, №1, с. 87- 90.
2. Валентик Ю.В., Вострокнутов Н.В., Гериш А.А. и др. Концептуальные основы реабилитации несовершеннолетних, злоупотребляющих психоактивными веществами. Наркология. 2002, с. 43-47.
3. Валентик Ю.В. Терапевтические сообщества – основа наиболее успешных программ реабилитации больных наркоманией. Проф. и реабилит. в наркол. 2002, с. 80-86.
4. Дудко Т.Н., Пузиенко В.А., Котельников Л.А. Дифференцированная система реабилитации в наркологии. Методические рекомендации. М., 2001, 38 с.
5. Казаковцев Б.А., Стяжкин В.Д., Тарасевич Л.А. Психосоциальная реабилитация пациентов с синдромом зависимости, находящихся на принудительном лечении в психиатрическом стационаре. Наркология. 2002, №11, с. 12-18.
6. Михайлов В.И., Казаковцев Б.А., Чуркин А.А. Современные проблемы реабилитации в наркологии. Наркозависимость и меди-

- ко-социальные последствия стратегии профилактики и терапии. Казань, 2003, с. 40-48.
7. Халабуда Л.Н., Семёнов С.В., Домрачева А.Ю. Мотивационные стратегии и их использование в психотерапевтических программах раннего этапа реабилитации наркоманов. Наркозависимость и медико-социальные последствия стратегии профилактики и терапии. Казань, 2003, с. 200- 209.
8. Шайдукова Л.К., Овсянников М.В., Тиханов Р.А. Нарушения сна у созависимых родственников больных наркоманией. Неврол. вестн. 2004. Т. XXXVI, вып. 3-4, с. 68-70.
9. Шайдукова Л.К., Овсянников М.В. Преклинические изменения поведения у созависимых родственников больных опийной наркоманией. Рос. психиатр. 2004. №6, с. 33-36.
10. Шайдукова Л.К., Халабуда Л.Н. Модель реабилитации наркозависимых в современном реабилитационном центре. Псих. здоровье. 2011, №9, с. 25-29.

**MODERN APPROACHES AND THERAPY METHODS
IMPLEMENTED IN SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL
REHABILITATION OF PSYCHOACTIVE
SUBSTANCE USERS**

*Mushvig Mustafayev
Ramin Allahverdiyev*

Abstract

The following rehabilitative approaches were used: (1) labor and environmental rehabilitation; (2) group and family psychotherapy; (3) different trainings; (4) supported employment and workplace accommodation. Destigmatization is an obligatory psychotherapeutical procedure starting the rehabilitation. Rehabilitative environment is a special micro social group with adjusted behavior. Trainings are a complex of psycho corrective procedures with different targets. Adaptive psychotherapy is the necessary part of the rehabilitation and bringing the patients back to the micro social

group they are used to be a member of. Family psychotherapy is performed by discussing the problems of co-abuse, possible options of manipulative behavior in drug addicts and their families. At the stage of workplace accommodation and professional orientation behavior modes are formed, necessary for successful entry into the professional labor.

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 12 may 2020-ci ildə daxil olmuşdur.

HƏKİMİN PEŞƏ FƏALİYYƏTİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xəyalə Muradova

Azərbaycan Dillər Universiteti

Psixologiya kafedrasının dissertantı

Təbriz küç., 81. indeks: AZ1008

E-mail: xayala.muradova80@gmail.com

Açar sözlər: həkim, peşə fəaliyyəti, stres

Keywords: doctor, professional activities, stress

Həkim peşəsi ən ali, önəmli, məsuliyyətli və xeyirli peşə sahəsidir, belə ki həkimin cüzi bir səhvi ilə insan həyatını tamamilə itirə bilər. Başqa peşə sahələrində xəstə özü də məsuliyyət daşmasına baxmayaraq, bu sahədə məsuliyyəti daha çox həkim daşıyır. Bütün bunlarla bərabər həkim fəaliyyətinin sosial-psixoloji cəhətləri yerli və xarici elmi ədəbiyyatda kifayət qədər araşdırılmamış və gərəkli diqqət yetirilməmişdir. Həkimin peşə fəaliyyətinin psixoloji cəhətlərinə müsbət təsir göstərilməsi həm tibb işçisinin, həm də xəstələrin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək edəcəkdir.

Əhalinin sağlamlığı ölkənin ən dəyərli resurslarından və ölkənin çiçəklənməsinin, xalqın rifahının göstəricilərindəndir. Müasir dövrdə əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılması

üçün xəstə yönümlü yanaşmaya üstünlük verilsə də, tibb işçilərinin psixoloji və sosial durumuna az diqqət yetirilir. Həkimin psixoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması xəstəyə, eləcə də əhaliyə xidmətini də yüksəldə bilər. Məhz bu səbəbdən həkimin peşə fəaliyyətinin sosial-psixoloji cəhətlərinin araşdırılması aktual və önəmli məsələlərdəndir və lazımı qədər araşdırılmamışdır.

Psixologiyada fəaliyyət ayrıca bir kateqoriya kimi araşdırılır. Fəaliyyət insanın dərk olunmuş məqsədləri ilə tənzim olunan daxili və xarici fəallıqdır [3, s.16]. Həkimin peşə fəaliyyətinin psixoloji kateqoriya olaraq ayrıca araşdırılması və öyrənilməsi məqsədmüvafiqdir. Peşə fəaliyyətinin sosial-psixoloji aspektlərində isə həkim peşəsinin həm sosial, həm də psixoloji cəhətdən şərtlənməsi dayanır. Psixoloji ədəbiyyatda fəaliyyətin quruluşuna

aşağıdakı elementlər daxil edilmişdir: məqsəd, motiv və vasitə [5, s.80]. Beləliklə, həkimin peşə fəaliyyətinin strukturunda onun motivləri, məqsəd və vasitələri durur. Həkimin peşə fəaliyyətinin motivləri peşənin səmərəliliyini şərtləndirir, məqsədi peşə fəaliyyətində əldə etmək istədiyi nəticə ilə bağlıdır, vasitələr isə peşəsini həyata keçirərkən istifadə etdiyi yol və üsullardır. Motivlərin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir, başqa sözlə şəxsiyyəti fəaliyyətdə öyrənməkdir. Həkimin peşə fəaliyyətini icra etməyə təhrik edən səbəblər hansılardır?

Psixoloji ədəbiyyatda motivləri təsnifləşdirmək cəhdləri müxtəlif mövqelərə dayanmışdır. Motivlərin növləri və təsnifatı bir çox müəlliflərin motivin mahiyyətini necə anlamaqlarından asılı olaraq verilmişdir. Belə ki, bioloji və sosial motivlər, özünə-hörmət, özünüaktuallaşdırmaq motivləri, nəticəyə yönəlmiş motivlər (nailiyyət motivləri), fəaliyyətin özünə istiqamətlənən motivlər, müvəffəqiyyət motivləri, uğursuzluqdan qaçma motivləri insanın müxtəlif növ (sosial və bioloji) tələbatlarının təsnifatının və xüsusiyyətlərinin əsasında formalaşır [6, s.139]. Ümumiyyətlə, hər kəs tərəfindən qəbul edilən vahid və qənaətbəxş təsnifat yoxdur. Tədqiqatçıların məqsədlərindən, məsələyə baxış bucağından və s. asılı olaraq motivlərin təsnifatı müxtəlif ola bilər.

Həkim peşəsinin fəaliyyətini araşdırarkən geniş və dar sosial motivləri götürmək olar. Məsələn, həkimin fəaliyyətinin geniş sosial motivləri onun əhaliyə, vətənə, cəmiyyətə xidmət etmək, insanların sağlamlıqlarının qeydinə qalmasıdır. Həkimin cəmiyyət qarşısında öz vəzifə borcunu dərk etməsidir. Dar sosial motivlər isə həkimin ailədə, öz kolleqaları arasında yaxşı mövqe tutmağa çalışmasıdır. Bundan əlavə, sosial əməkdaşlıq motivləri vardır ki, həkim öz kolleqaları və xəstələri ilə münasibətlərini təhlil edir, onları daha da yaxşılaşdırmağa çalışır.

Motivlərin keyfiyyətini psixoloji baxımdan aydınlaşdırarkən onları məzmun və formasına (dinamikasına) görə xarakterizə edirlər [1, s.148]. Həkim fəaliyyətinin motivlərinin məzmun baxımından xarakteristikasına aşağıdakılar daxildir:

Həkim peşəsi şəxsi məna kəsb etməlidir.

Motivin fəallığı – həkim peşəsi onun üçün şəxsi məna kəsb etdikdə, motiv fəal xarakter daşıyır, yəni həkim öz işində səylə çalışmağa, biliklərini, bacarıqlarını və vərdislərini genişləndirməyə başlayır. Əks halda motiv peşə fəaliyyətinin gedişinə real təsir göstərmir.

Motivlərin ümumi strukturunda motivin yeri: əsas, aparıcı motiv özünün istiqamətindən (kollektivçi və eqoist

xarakter daşımından) asılı olaraq fəaliyyət prosesində müxtəlif rol oynayır. Motiv kollektivçilik xarakteri daşırırsa, həkim öz peşə fəaliyyətində kollektivin rəyindən, konsiliumlardan, həkim-xəstə münasibətlərindən, eqoistik xarakter daşırırsa öz mənfəəti baxımından çıxış edəcəkdir.

Motivin müstəqil surətdə əmələ gəlməsi və təzahür etməsi. Burada həkimin peşə fəaliyyətində iki cəhəti fərqləndirmək olar: a) bu və ya digər motiv həkimin fəaliyyətində özünün daxili prosesi kimi əmələ gəlir, başqa sözlə, həkim öz peşəsini sevir və işini zövqlə yerinə yetirir, b) motiv xarici proses kimi əmələ gəlir, başqa sözlə, həkim öz peşəsini yalnız valideynlərinin təhriki ilə seçir, peşəsinə gəlir mənbəyi kimi baxır və s.

Həkimin peşə fəaliyyətinin arxasında duran motivlərdən əlavə, onun tələbat sahəsi və fəaliyyətin sonunda əldə ediləcək nəticə və ya məqsədi də aydın olmalıdır. Bəzən rastlaşdıqları situasiyalarda istədikləri nəticələri əldə edə bilmirlər, motivasiya sahəsi zəifləyir, uğursuzluqlar və müəyyən problemlər yaşayırlar. Xüsusilə bəzi cərrahi müdaxilələrdə, onkoloji xəstəliklərin müalicəsində həkimlər tam zəmanət verə bilmirlər. Beləliklə, həkim peşəsi asan olmayan və məsuliyyətli sahədir. Peşə fəaliyyətinin motivləri nə olursa olsun, həkimlər bir çox sosial-psixoloji çətinliklərlə rastlaşır

və bəzən öhdəsindən gəlməkdə çətinlik çəkirlər. Belə situasiyalarda isə keçirdikləri stres və frustrasiya halları həkimlərin peşə fəaliyyətinə mənfə təsir göstərir.

Həkimlərin stres şəraitinə düşmələri onların qarşılaşdıqları riskli hadisələr ilə bağlıdır. Hər bir cərrah yeni əməliyyata girərkən stresli situasiya ilə üzləşir, xüsusilə yeni işə başlayan gənc kadrlar daha çox stressə məruz qalır. Eyni zamanda rentgenoloqlara rentgen şüalarının təsiri, anestezioloqun xəstəni yatızdırarkən daim diqqətini mərkəzləşdirməsi və davamlılığına nəzarət etməsi, diş həkiminin əlləri ilə ağızda və ağız damarlarında olan xəstəliklərlə işləməsi stres hallarının artımına təsir edir.

Psixoloji ədəbiyyatda stres geniş araşdırılmışdır, “stres insanın gözlənilməz gərgin şəraitlə rastlaşarkən keçirdiyi emosional haldır, yəni stres həyatdan irəli gələn və adamın bədənində və ağına mövcud olan uyğunlaşma imkanlarının qarşısında qoyulan tələblərdir. Əgər bu imkanlar qoyulan tələblərə üstün gəlirsə və xarici təsirdən həzz almaq hissi duyulursa, deməli, stres lazımlı və faydalıdır. Əks halda, yəni stres qəbul edilməzdirsə, onda o, səmərəsiz və qəbul edilməzdir [4, s.5]”. Həkimlər gözlənilməz gərgin şəraitlə tez-tez rastlaşdığı üçün, qarşısına geniş tələblər qoyduğu üçün, məsuliyyətli və həyati əhəmiyyətli işlə üz-üzə

gəldiyindən peşə stresi keçirməkləri normal bir hal olmuşdur.

K.Maslaç və M.Leyter insanın hansı peşəyə, fəaliyyət növünə yiyələnməsindən asılı olmayaraq peşə stresini “insan qəlbinin eroziyası” kimi qəbul edir. Belə olan hallarda uyğunsuzluğun 6 formasını qeyd edir:

1. İşçinin tələbatları ilə şəxsi resursları arasında uyğunsuzluq iş qabiliyyətinin zəifləməsinə və kolleqalarla münaqişənin yaranmasına səbəb olur.

2. İşçilərin məqsədləri ilə işdə əldə etdikləri arasında uyğunsuzluq. İnsanlar məsuliyyət daşdıqları üçün əldə etdikləri nəticəni özləri müəyyən etmək istəyirlər. Əks halda məsuliyyətsizlik və faydasızlıq hissləri baş qaldırır.

3. İşinə görə mükafatlandırılmıyanda əməyinin dəyərləndirilmədiyini hiss edir.

4. İşçinin şəxsiyyətinin və işinin üst-üstə düşməməsi, belə ki iş mühtində psixoloji iqlimin mənfi olmasıdır.

5. İşçi ilə iş arasında yaranan uyğunsuzluq ədalətsizlik hissənin yaranmasına, özünün təsdiqini tapmasına gətirib çıxardır.

6. Şəxsiyyətin əxlaq prinsipləri ilə rəhbərliyin tələbləri arasında uyğunsuzluq. İnsana onun dini, əxlaqi, etik dəyərlərinə uyğun olmayan işin görürülməsidir [8].

Həkimin peşə fəaliyyətində yuxarıda adı çəkilən uyğunsuzluqları müəyyən etməklə onların işlərinin effek-

tivliyini artırmaq mümkündür. Belə ki həkim mənfi psixoloji iqlim olan kollektivdə işləyərsə, insanlara fayda verməyə və hətta həyatlarına zərər verə bilər. Hər bir insan gördüyü işə görə mükafatlandırılmaq, ən azından əhvali-ruhiyyəsini qaldıra biləcək bir xoş söz duymaq istəyir. Xəstələrin də sonda həkimlərə yaxınlaşıb xoş sözlərlə alqış etməkləri peşə fəaliyyətinin səmərəliliyini artıran, sosial-psixoloji baxımdan mühüm amillərdir.

Peşə stresinin yaranması və inkişafı bir çox amillərlə bağlıdır, lakin bəzi fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər vardır ki, onlar peşə stresinə tutulmağa daha çox meyillidirlər; Freydenberqin fikrinə görə bu insanlar şəfqətli, humanist, yumşaq, sədaqətli, idealist, insanyönlü, introvert, “ideyaların” hakim kəsildiyi şəxsiyyət tipi, fanatlar, asan həmrəy olanlardır [8]. Həkim şəxsiyyətinin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən olan melankolik temperament tipi də onun psixoloji vəziyyətinə təsir göstərir. Belə ki psixoloji ədəbiyyatda melankolik temperament tipi çox həssas olaraq verilir. İnsan həssas olduqda rastlaşdığı kiçik problemləri də böyük qavrayır və həlli yollarını tapmaqda çətinlik çəkir. Bəzən insan peşə stresini yaşayır, lakin bunun fərqinə varmır. Stres də daha sonra həmin insanda psixosomatik xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur.

B.R.Mandel peşə stresi şəraitində psixi gərginlikdən müdafiə olunmaq üçün bir neçə sadə qaydaları tətbiq etməyin yollarını göstərmişdir:

– refleksiya, yəni öz davranışlarını və reaksiyalarını kənar şəxslərin gözü ilə müşahidə etmək;

– emosiyalar üzərində nəzarətin itirilməsi və stresin yaranmasının əlamətləri nə qədər tez sezilərsə, peşə stresindən şəxsi müdafiə proqramı daha güclü və möhkəm olacaqdır;

– dayanmağa kömək edəcək yolların axtarılıb tapılması (məsələn, otaqdan çıxmaq, susqunluq, pauza və s.);

– daha çox həzz alacağı məşğuliyyəti tapmağın zərurəti, məhz sevdiyi işlə məşğul olmaq və həmin işə daha çox vaxt ayırmaq stresi azaldır və gərginliyi aradan qaldırır [7, s.33].

Hər bir peşə sahəsində mütəxəssis olan insanların işin gərginliyini azaltmaq üçün müəyyən müddət də olsa işdən uzaqlaşdırılmalı və dincəlməyi zəruri amillərdəndir. Məhz bu səbəblərdəndir ki, ilin sonunda işçilərə dincəlmək üçün, fərqli işlərlə, ailə məsələləri ilə məşğul olmaq üçün istirahət günləri, qeyri-iş günləri və müxtəlif tipli məzuniyyətlər verilir.

Nəticə:

Həkimlərin həyat fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün peşə stresi barədə onların maarifləndirilməsi, əvvəlcədən xəbərdar edilməsi müasir dövrün aktual

problemlərindəndir. Məhz bu səbəbdən də həkimlərin psixoloqlarla görüşə yönəldilməsi, onlar psixoterapiyanın bir neçə texnikaları ilə məlumatlandırılması müsbət psixoloji mövqelərinin qorunub saxlanılmasına kömək edəcəkdir. Eyni zamanda həkimlərin və həkim ixtisasına yeni yiyələnmiş gənclərin uzmanlıq keçmələri, xarici ölkələrə təcrübə proqramlarında iştirak etmələri bir tərəfdən özlərinə inamını artırır, digər tərəfdən də daha asanlıqla iş yerləri əldə etmələrinə, sosial və psixoloji şəraitlərinin yaxşılaşdırılmasına kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar, 2009, 620 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003, 356 s.
3. Həsənova M.F. Psixologiya (sxemlər əsasında): Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2019, 220 s.
4. Qaragözov R.R., Qədirov R.H. Psixoloji stres: özünü və uşağın xisal et. Bakı: Elm, 1997, 123 s.
5. Psixologiya. Prof. S.İ.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə. Bakı: Nurlan, 2007, 700 s.
6. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. СПб.: Питер, 2002, 512 с.
7. Мандель Б.Р. Психология стресса. М., 2014, 252 с.
8. <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-psihologicheskie-aspekty-deyatelnosti-vracha>.

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS
OF PROFESSIONAL ACTIVITY
OF DOCTOR**

Khayala Muradova

Abstract

Raising awareness of doctors about occupational stress in order to improve their livelihoods is one of the most important problems of modern time. That is why doctors should be directed to psychologists and it is better to inform them about several methods of psychotherapy. So, it will help maintain their positive psychological health. At the same time, internships for doctors and young people who are new to the medical profession, participation in internship programs abroad, on the one hand, increase their self-confidence and, on the other hand, help them find workplace and improve their social and psychological conditions.

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 18 may 2020-ci ildə daxil olmuşdur.

MÜASİR CƏMIYYƏTDƏ VIRTUAL DÜŞÜNCƏNİN
AİLƏNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ
MÜHİTİNƏ TƏSİRİ

Şəfiqə Həsənova

*AMEA Fəlsəfə İnstitutunun
Sosial psixologiya şöbəsinin doktorantı
H.Cavid pr., 115. indeks: AZ1073
E-mail: shafigahasanova89@gmail.com*

Açar sözlər: müasir cəmiyyət, ailə, informasiya, internet virtualdüşüncə
*Keywords: modern society, family, information, internet, virtual
intellection*

Bəşəriyyət artıq öz inkişafının yeni – informasiya mərhələsinə daxil olub və biz informasiya cəmiyyətində yaşayıb-yaradıırıq. Bu gün müasir cəmiyyəti kütləvi informasiya vasitələri olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Müasir cəmiyyət dedikdə biz İKT-nin (İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları) inkişaf etdiyi, demokratik cəmiyyət başa düşünürük. Qloballaşan dünyada İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının təsir dairəsi çoxşaxəlidir – dövlət strukturları, elm və təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, iqtisadi və sosial sahələr, bütövlükdə cəmiyyətin bütün sahələri nəzərə alınır. Beləliklə, informasiyanın kütləvi istehsalı, cəmiyyətin müxtəlif sahələrinin kompüterləşdirilməsi və şəbəkələrin yaradılması informasiya cəmiyyətinin nailiyyətidir.

Məlumdur ki, İKT-nin inkişaf etdiyi və yayıldığı cəmiyyətlər dünyanın qabaqcıl və müasir cəmiyyətləri kimi qəbul olunur. Bu gün İKT-nin inkişafı, davamlı təkrar istehsalı, informasiyanın sərbəst və qeyri-məhdud şəkildə ötürülməsi, cəmiyyətin elmi, texnoloji, sosial baxımdan tərəqqisi bir çox ekoloji və demografik problemlərin həlli üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. İnsanlar informasiya sayəsində dünyada baş verən hadisələrdən, yeniliklərdən, düşündürən bilik və məlumatları əldə edir ki, bu da onların dünyagörüşü, ünsiyyət dairəsinin genişlənməsinə və mənəvi dünyasının zənginləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. KİV (TV, radio, mətbuat, internet) geniş auditoriyaya malik olduğundan əldə edilən informasiya müasir ictimai şüurun, ictimai rəyin

və sosial normaların yaranmasında və formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bundan başqa KİV-dən istifadə etməklə cəmiyyətdə istənilən ictimai rəyi yaratmaq, virtual düşüncəni formalaşdırmaq, onları məqsədyönlü şəkildə manipulyasiya etmək və cəmiyyətin bütün ictimai və mədəni həyatını dəyişdirmək mümkündür. Bu da öz növbəsində müasir insan-cəmiyyət qarşılıqlı münasibətinin ahəngdarlığına təsir göstərir. Müasir insan – hər bir sosial əhəmiyyətli situasiyada məsul qərar qəbul etməyə istiqamətlənmiş azad fəaliyyət subyektidir [1, s. 78].

KİV-in müasir ailələrə və bütövlükdə cəmiyyətə gətirdiyi müsbət dəyişikliklərlə, yanaşı, mənfi təsirlərinin də real həyatımızda mövcud olduğunu inkar etmək mümkün deyil. Neqativ halların qarşısını almaq, yaranmış vəziyyətdən çıxış yolları tapmaq bu gün vacib məsələlərdən biridir. Son illərdə istər yerli, istərsə də əcnəbi mütəxəssislər öz işlərində bu problemə kifayət qədər diqqət ayırmışlar:

1. Məmmədova G. “Kütləvi İnformasiya Vasitələri gender probleminə təsir edən əsas amillərdən biri kimi” adlı məqaləsində müasir dövrdə KİV – TV, radio, mətbuat, internetin cəmiyyətin və mədəniyyətin formalaşmasında, gender bərabərliyinin təmin olunmasında rolunu geniş təhlil etmişdir [8, s. 51–58].

2. Güleç V. “Aile ilişkilerinin sosyal medyayla birlikte çöküşü” adlı məqaləsində internet, həmçinin sosial şəbəkədən istifadənin ailədaxili münasibətlərə mənfi təsir göstərməsi, ailədə yaratdığı problemləri təhlil etmişdir [6, s. 105–120].

3. Dikmen M., Tuncer M. “İnternet bağımlılığının aile ilişkilerine etkisi” adlı məqalədə fərdin internet asılılığının ailədaxili münasibətlərə təsirini sosioloji tədqiqatlar vasitəsilə əldə etdikləri məlumatlar əsasında təhlil etmişlər [7, s.34–52].

4. Detoçenko L.S. “Функции средств массовой информации для молодежной аудитории: по материалам социологического исследования” adlı məqaləsində gənc auditoriyalarda Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin aşkar və gizli funksiyaları, onlara müsbət və mənfi təsirini sosioloji tədqiqatlar əsasında təhlil etmişdir [9, s. 35–43].

5. Boyko E.İ. “Современные СМИ в сети интернет и их влияние на мировую культуру” adlı məqaləsində cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə KİV, xüsusilə internet vasitəsilə məlumatların ötürülməsi, elektron jurnalistika, internet resurslarından istifadə imkanları və insanların həyatında rolunu müqayisəli şəkildə təhlil etmişdir [10, s. 163–169].

Müasir cəmiyyət özündə 4 əsas institut birləşdirir: rəqabətli demok-

ratiya, bazar iqtisadiyyatı, dövlətin ümumi rifahı və kütləvi kommunikasiya [4, s. 7).

Kütləvi kommunikasiyanın fəaliyyəti bir neçə başlıca şərti yerinə yetirdikdə mümkündür:

1. Müəyyən ümumi dəyərlilik orientasiyasına malik kütləvi auditoriyanın mövcud olması;

2. İnformasiyanın sosial mənalılığı – kütləvi kommunikasiya şəxsiyyəti geniş sosial mühitlə münasibətlərə girmək imkanı ilə təmin edir. Əgər informasiya kütləvi auditoriyanın sosial gözləmlərinə uyğundursa, onda bu informasiya kütləvi auditoriya üçün “maraqlıdır”;

3. Kütləvi kommunikasiyaların fəaliyyət göstərməsi prosesini təmin edən müvafiq vasitələrin mövcud olması.

4. Kommunikasiyanın çoxkanallılığı, artıq son illərdə interaktiv televiziya və radio imkanlarının artması və internet şəbəkəsinin genişlənməsi ilə kütləvi kommunikasiya qarşılıqlı surətdə istiqamətləndirilmiş şəkildədir [2, s. 326]

Müasir cəmiyyət Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin müxtəlif növlərindən – TV, radio, mətbuat kimi kütləvi informasiya vasitələri ilə yanaşı, son illərdə geniş yayılmış və artıq bir çox ölkələrdə KİV kimi qəbul edilmiş internet vasitəsilə də çoxsaylı məlumat əldə etmək imkanına malikdir. İnternet vasitələrinə WWW (World Wide Web)

saytlar, chat (iki və daha çox istifadəçi arasında yazılı, yaxud sözlü dialoq), e-mail (elektron poçt), Usenet (telekonfranslar və ya “xəbər qrupları”), sosial şəbəkələr aiddir [3. s. 22].

Müasir cəmiyyətdə qlobal şəbəkə olan internet, ondan istifadə edən şəxslərin şüuruna təsir göstərərək virtual düşüncə tərzini formalaşdıran vacib amillərdən biridir. İnternet dinamik şəkildə inkişaf edən kütləvi informasiya vasitəsidir. İnternetə digər kütləvi informasiya vasitələrindən fərqli olaraq heç kim rəhbərlik etmir, idarə etmir və mərkəzləşmiş strukturu vardır, informasiya yüksək sürətlə və müxtəlif şəbəkələrlə ötürülür və paylanılır. İnsanlar internetdən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirlər. Belə ki bir tərəfdən internet vasitəsilə insanlar müxtəlif məlumatlar, fərdi inkişafı üçün lazımi bilikləri əldə edərək distant təhsillə bağlı vacib biliklər toplamağa imkan yaradır. Bundan başqa internetdə əlaqələrin yüksək interaktivliyi imkan verir ki, insanlar bir-birilə informasiya mübadiləsi etsinlər, dialoq qursunlar, istənilən vaxt müəyyən mövzularda müzakirələr aparsınlar. İnformasiyanın çoxməzmunluluğu, rəngarəngliyi, pozitiv və neqativ şəkildə insanlara çatdırılan biliklər kimi özünü büruzə verir. Belə informasiyanın ailə mühitində istifadəsinin, sözsüz ki, birmənalı təsiri ola bilməz, hər bir ailənin maddi,

mənəvi potensialı, təhsil səviyyəsi özünəməxsusdur. Məhz bu potensial konkret olaraq hansı səviyyədə informasiyanı qəbul etməyi müəyyənləşdirir. Belə ki hər bir ailə öz mənəvi, mədəni və intellektual potensialına uyğun informasiyanı qəbul edir və mənimsəyir. Nəzərə alsaq ki, dünyada gün ərzində milyonlarla insan KİV vasitələrindən, xüsusilə internetdən istifadə edir, bu həm də milyonlarla ailə deməkdir. Bu gün KİV (radio, TV, mətbuat, internet), eləcə də kompüterlər və telefonlar, demək olar ki, bütün ailələrdə vacib alətə çevrilib. Şübhəsiz ki, onlar vasitəsilə əldə edilən məlumatlar ailə üzvlərinin virtual düşüncəsini formalaşdırır. Beləliklə, KİV-ə valideynlərin münasibəti uşaqlara da təsir etmək keyfiyyətini də özündə saxlayır. Virtual düşüncə bütövlükdə cəmiyyətdə müsbət və mənfi dəyişikliklərə səbəb olduğu kimi, ailə mühitinə də təsir göstərir. Müşahidələr göstərir ki, həddən artıq internetdən istifadə insan orqanizmində müxtəlif psixoloji və fizioloji fəsadların yaranmasına səbəb olur. Ailə üzvlərinin uzun müddət internet vasitələrindən istifadə etməsi ailədaxili problemlərə gətirib çıxarır. Belə ki, ailədaxili ünsiyyət (ər-arvad, valideyn-övlad) azalır, onlar bir- birinə daha az diqqət ayırır ki, bu da vərdişə çevrilir, yeni tanışlıqlara maraq artır, emosional əlaqələr zəifləyir və nəticədə ailədaxili

ziddiyyətlər yaranır ki, bu da bəzən boşanmalara gətirib çıxarır. İnternetdən (müxtəlif oyunlar, sosial şəbəkələrdən istifadə və s.) gün ərzində uzun müddət istifadə insanın məhsuldar fəallığının qarşısını alır, onu real həyatdan uzaqlaşdırır, vaxtının çoxunu virtual həyata həsr edir. Bundan başqa kompüterdən uzun müddət istifadə etdikdə eyforiya vəziyyəti, istifadəsi dayandırıldıqda mənəvi boşluq, depressiyanın yaranması, əsəb gərginliyi və s. müşahidə olunur. Fizioloji fəsadlara əl əzələlərində gərginlik, gözlərdə quruluq, ağrı, miqren tipli baş ağrıları, bel və kürək nahiyəsində ağrılar, qidalanma və yuxu rejimin pozulması və s. misal göstərmək olar. Bu hallar daha çox yeniyetmə və gənclər arasında rast gəlinir. Müasir dövrdə böyüyən gənc nəsil artıq kompüterləşmə zəmanəsinin, informasiya cəmiyyətinin “övladlarıdır”. Onlar artıq bir növ reallıqdan uzaq, emosiyalardan, milli mənəviyyatdan qismən məhrum olan virtual həyat yaşamağa meyillidirlər.

Müasir dövrdə geniş yayılmış internet vasitələrindən biri də sosial şəbəkələrdir. Sosial şəbəkələr sadəcə insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi deyil, həmçinin mühüm informasiya mərkəzləridir. Məşhur sosial şəbəkələr Facebook, Twitter, Instagram-ın milyonlarla istifadəçisi vardır. Müasir dövrdə onlar artıq gündəlik həyatın

tərkib hissəsinə çevrilib, bəzən fərdin məqsədyönlü sosiallaşmasına (virtual dostlar və s.) da təsir göstərir.

Bu gün sosial şəbəkələr vasitəsilə tanış olub müxtəlif məqsədlərlə virtual münasibət quran insanların sayı kifayət qədərdir. Belə münasibətlərin bir qismi evliliklə nəticələnir ki, müasir dövrdə bunlar kifayət qədərdir və təbliğatı artır.

Son dövrlərdə sosial şəbəkələr vasitəsilə kiberbullinq hallarının xüsusilə təhsil müəssisələrində artması günümüzün aktual probleminə çevrilib. Bu səbəbdən kiberbullinqə məruz qalan şagirdlərdə təhsil prosesinə diqqət azalır. Bundan başqa, sosial şəbəkələrdə cəmiyyətin əxlaqi, sosial, hüquqi normalarına zidd məlumatların təbliğ edilməsi, xüsusilə yeniyetmə və gənclər arasında deviant (narkomaniya, alkoqolizm, müxtəlif cinayətlər, intihar halları və s.) davranışlara gətirib çıxarır.

Müasir dövrdə ən geniş yayılmış problemlərdən biri də kifayət qədər auditoriyası olan müxtəlif formatlı yerli və ölkəmizdə də yayımlanan əcnəbi TV və radio proqramlarda, eləcə də KİV-in əsas tərkib hissəsi olan reklam çarxlarında milli əxlaqi dəyərlərimizə zidd davranışların, homoseksuallıq, transseksuallıq və s. təbliğ edilməsidir. Məsələn, dünyanın 40-dan çox ölkəsinin, eləcə də ölkəmizin də iştirak etdiyi Eurovision mahnı

müsabiqəsinin 2014-cü il qalibi Avstriya təmsilçisi Konçita Vurst oldu. O, cinsi azlıqların nümayəndəsi və “təmsilçisi” idi. Şübhəsiz ki, bu cinsi azlıqların cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsi üçün böyük təbliğat idi və nəticədə bu gün biz ölkə televiziya-larımızda bu tip insanların müxtəlif proqramlara dəvət olunduqlarının şahidi oluruq. Təbii ki, bütün bunlar ailələr tərəfindən izlənilir və böyüyən gənc nəslin artıq şüuruna təsir edib virtual düşüncəsini formalaşdırır, nəticədə ailənin və bütövlükdə cəmiyyətin qəbul etdiyi normalar, dəyərlər və davranış modellərini dəyişdirir.

Müasir dövrdə uşaqlar, yeniyetmələr, gənclər və hətta bəzən yaşlılar arasında da təsadüf olunan kompüter oyunları da İKT-nin inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Kompüter oyunlarını bir çox xüsusiyyətlərinə görə təsnif edirlər:[5, s. 265]

– Oyunun texniki tipinə görə, belə ki kompüterdə oynanılan oyunlar, oyun zallarında nümayiş olunan oyunlar, videooyunlar və s;

– Oyunçuların sayına görə – diadlar və qrup şəklində oynanılan oyunlar.

– Oyun prosesində məntiqi təfəkkürü, diqqəti, emosional dayanıqlığı inkişaf etdirən oyunlar – şahmat, şaşki və s;

– Müəyyən süjet xətti, strategiyası olan rollu oyunlar və s.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, kompüter oyunlarının (xüsusilə internet

vasitəsilə oynanılan) insan sağlamlığı üçün həm müsbət, həm də mənfi təsirləri vardır. Virtual oyunlar bəzən uşaq və yeniyetmələrdə aqressiv, təcavüzkar davranışların yaranmasına səbəb olur.

Nəticə:

Müasir dövrdə İKT-nin inkişafı yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, həm bütövlükdə cəmiyyətin, həm də onun təməli olan ailənin virtual düşüncəsinin formalaşmasına, onun sosial-psixoloji mühitinə müsbət və mənfi təsir göstərir.

Bəzi ailələrdə mədəni və təhsil səviyyəsinin aşağı olması onların internətdən yanlış məqsədlər üçün istifadə etməsinə səbəb olur. Sözsüz ki, belə ailələrdə böyüyən uşaq və yeniyetmələrin təlim-tərbiyəsində cəmiyyətin mədəni, əxlaqi normalarına zidd davranışlar özünü göstərəcəkdir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu gün gənc nəsillə yaşlı nəsillə nisbətən internətdən, kompüterdən daha çox istifadə edir. Hətta bəzi ailələrdə valideynlər ümumiyyətlə kompüter və internətdən istifadə edə bilmirlər. Beləliklə də, uşaqlarının sosial şəbəkələrdən hansı məqsədlə istifadə etdiklərindən, kimlərlə ünsiyyətdə olmalarından və virtual dostlarından məlumatsız olurlar. Belə ailələrdə uşaqlar bu vəziyyətdən “istifadə edir” və nəticədə valideynlərlə övladlar arasında konflikt yaranır. Bəzən belə uşaqlar valideynlərinin internətdən,

kompüterdən istifadə edə bilməməsini onların bilik səviyyəsi və dünyagörüşü ilə müqayisə edir və düşünür ki, belə valideynlər həyatda onlara çox şey öyrədə bilməz. Nəticədə nəzarətsiz qalan uşaqlar və yeniyetmələr internətdə müxtəlif oyunlar oynayır, sosial şəbəkələrdən istifadə edir, bu da bəzi hallarda onları cinayət qurbanına çevirir (cinsi istismarçıların, xüsusilə pedofillərin) və ya intihar etməsinə gətirib çıxarır. Bundan başqa bir çox yeniyetmələr və gənclər real həyatda yaşaya bilmədiyi sevgi münasibətlərini virtual şəkildə yaşayırlar ki, bu da nəticədə əxlaqa zidd davranışların yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Bu kimi halların qarşısını almaq üçün Respublikamızda bir çox layihələr, müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki Təhsil Nazirliyi məktəblilərin bullinq (qısnama) hallarının qarşısını almaq məqsədilə “Mənimlə danış” sosial layihəsini uğurla həyata keçirir. Bu gün ölkəmizin təhsil müəssisələrində, xüsusilə məktəblərdə geniş maarifləndirmə tədbirləri keçirilməkdə davam edir.

İnsanlarda sağlam virtual düşüncə tərzinin formalaşması üçün TV, radio proqramlarının cəmiyyətin milli-mənəvi dəyərlərinə, əxlaqi, mədəni normalarına uyğun şəkildə hazırlanması və yayımlanması zəruridir. Telekanallarda, radioda, internet saytlarında yayımlanan neqativ təsirli proqramlar,

videoçarxlar, reklamlar, müxtəlif səpkili məlumatlar zaman-zaman ziyalılarımız, elm xadimlərimiz, nüfuzlu ekspertlər tərəfindən tənqidlərə məruz qalsa da, bu hallar hələ də kifayət qədərdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, böyüyən gənc nəsildə virtual düşüncə tərzini məhz ailədə formalaşmağa başlayır. Ona görə də ailələrin KİV-dən, xüsusilə internet vasitələrindən faydalı və düzgün şəkildə istifadəsi, həmçinin ailələrdə sağlam milli-mənəvi dəyərlərin böyüyən gənc nəslə aşılması haqqında maarifləndirici təbliğat aparılması və tədbirlər həyata keçirilməsi zəruridir. Sağlam milli-mənəvi dəyərlərin uşaqlara öyrədilməsi onlarda sağlam dayanıqlı düşüncə tərzini formalaşdırır. Bu prosesdə valideynlərin məsuliyyət hissi, uşaqlara daimi nəzarəti, düzgün tərbiyə etmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Əzimova R.C. İnsanşünaslıq XXI əsrin elmidir. Bakı: Təknur, 2012, 156s.
2. Rüstəmov İ.Ə. Ümumi sosiologiya. Dərslük. Prof.Z.T.Qolenkovanın redaktorluğu ilə. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2014, 492s.
3. Psixologiya jurnalı. 2017, №4.
4. Белинская Е.П. Психология Интернет-коммуникации. М., Воронеж, 2013, 192с.
5. Бим-Бад Б.М., Гавров С.Н. Модернизация института семьи: Макросоциологический, экономический и антрополого-педагогический анализ. Монография. Москва: 2010, 337с.
6. Войскунский А.Е. Психология и интернет. М.:Акрополь, 2010. 439 с.
7. e – Journal of New Media / Yeni Medya Elektronik Dergi – eJNM. May 2018 Volume 2 Issue 2.
8. Theories and Problems of Political Studies. 2016, Vol. 5, Is. 5A.
9. Управленческое консультирование. №6, 2017.

**THE INFLUENCE OF VIRTUAL THINKING
ON THE SOCIAL ENVIRONMENT OF THE FAMILY
IN MODERN SOCIETY**

Shafiqə Hasanova

Abstract

Humanity is now entering a new phase of its development - the information society, and we live in the information society. Modern society cannot be imagined without the media. In a modern society where information and communication technologies are constantly evolving, people come from various types of media - television, radio, the press, as well as from Internet resources, social networks and so on. They receive information from such sources, which ultimately create virtual thinking in the community. The Internet, a global network that is now widely accepted in many parts of the world as the media, is one of the most important factors affecting the minds of those who use it. Demand for the Internet in society is growing day by day. Every day, millions of people in the world use the media, especially the Internet, which means millions of families. Each family receives and implements information corresponding to its spiritual, cultural and intellectual potential.

The article analyzes the positive and negative effects of virtual thinking on the social environment of the family, as well as the consequences of long-term dependence on the use of computers and the Internet, as well as ways to prevent and eliminate negative consequences and the need to create a healthy family environment with healthy thinking.

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 19 may 2020-ci ildə daxil olmuşdur.

CƏMIYYƏT VƏ TƏNHALIQ

Fatih Aşan

Bakı Slavyan Universitetinin doktorantı

S.Rüstəmov küç.,33, indeks: AZ1014

E-mail: fatihasan4153@gmail.com

Açar sözlər: tənhalıq, cəmiyyətin tipləri, fərdiləşmə, sosial nəzəriyyə

Keywords: loneliness, types of society, individualization, social theory

Müasir dövrdə, cəmiyyəti izah etmək üçün edilən hər bir cəhd ya mövcud bir sıra nəzəriyyəyə söykənmiş və ya bir sıra yeni nəzəriyyələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Klassik nəzəriyyəçilər, Qərb kartezyanizminin təsiri ilə cəmiyyəti, ikili konseptlərlə izah etməyə və başa düşməyə çalışmışlar. Ənənəvi və müasir dünya arasındakı fərqlərdə diqqəti cəlb edən əsas məqam, bu fərqliliyin gündəlik həyat təcrübəsini əsas tutaraq formalaşmasıdır. Ənənəvi və modern olanın nə olduğuna dair ortaya çıxan suallara verilən cavablar, adətən gündəlik həyatdakı münasibətlərin hansı formada təzahür etdiyini də bir növ açıqlayır. Ənənəvi dünyaya qarşı olan baxışlarda, münasibətlərin üz-üzə, yaxın və emosional olduğu nəzərə çarpdığı halda, müasir dövrdə, ikincili

və ya rəsmi münasibətlərə istinad edildiyi məlumdur. Sosiologiya tarixinin klassikləri olan Emile Durkheim, Karl Marx, Maks Weber, Ferdinand Tönnies, Georg Simmel, David Riesman kimi mütəfəkkirlər, dövrün makro açıqlamaları çərçivəsində cəmiyyəti başa düşməyə və onu izah etməyə çalışmışlar.

Kainatı izah etməyə yönəlmiş elmlərdən geri qalmamaq üçün sosiologiyanın makro nəzəriyyəyə istinad etməli olduğu fikri, xüsusən bir elm olaraq ortaya çıxdığı dövrlərdə üstünlük təşkil etmişdir. Pozitivist paradigma ilə qarışıq bir cəmiyyətin formalaşmasında, fərdin kim olduğu məsələsi ikinci dərəcəli sual olaraq qalmışdır. Simmeldən başqa heç bir tədqiqatçı tərəfindən cəmiyyətdəki fərd anlayışına xüsusi diqqət yetirilməmiş və

araşdırılmamışdır. Adı hallanan klassiklərin əhəmiyyətli bir hissəsi cəmiyyəti dərk etmək əvəzinə, onu ümumi bir izah obyektinə olaraq ələ almışlar. Durkheimin mexaniki və üzvi həmrəyliyi, Marksın tarixi materializmi, Weberin qanunilik növləri, Tönniesin icma və cəmiyyəti, Riesmanın ənənəvi yönümlü / daxili və xarici yönümlü icma tipologiyaları, makromiqyaslı sosial dövrlər və quruluşlar üzərində araşdırmalar apararkən fərdi qəti şəkildə nəzərə almamışlar. Genişmiqyaslı nəzəriyyələrdə fərd tarixi münaqişələr zamanı istifadə olunan bir element rolunu oynayır.

Cəmiyyətə dair açıqlama formalarının, dominant paradigmanın təsiri altında qərar verilə biləcəyini müəyyən dərəcədə başa düşmək mümkündür. Ancaq sosial bir varlıq olaraq fərdin, sosioloji cəhətdən aparılan analizlərdə nəzərə alınmamağı uzun müddət davam etmədi. Əslində, xüsusən İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə cəmiyyəti izah etməkdənsə, cəmiyyətin başa düşülməsinin daha vacib olduğu qəbul edilmişdir. Sosial elmlər paradigmasının əsas olaraq "anlayış" istiqamətində yönəlməsi, tədqiqatçıların, makromiqyaslı təriflərin kənarında qoyduğu fərd anlayışına meyil etməsinə səbəb oldu. Sosial həyat daxilində yer alan münasibətlər sferasını nəzərdən keçirərək, gündəlik həyatda fərdin mənasının təhlili yolu kəşf edildi. Sosial

psixoloji baxışlarla qarışıq olan bu sosioloji nəzəriyyələr, cəmiyyətin mikromiqyaslı sferasındakı münasibətlərə toxunmağa çalışmışdır. Kənarında qalmış yaşayış tərzlərini izləyərək, sosial elmlərin yeni paradigması üçün məlumat toplanmağa başlandı. Nəticədə, müasir dövrdə sadəcə adı hallanaraq izah edilən fərd (postmodern adlanan) yeni dövrdə aparıcı rol oynamışdır. Əvvəlki dövrdə fiqur rolunu oynayan və təfərrüatlı şəkildə araşdırılmayan fərd geniş təhlil olunaraq diqqət mərkəzinə çevrildi. Fərd nə deməkdir? Kimdir? Necə yaşayır? Necə bir mənası var? Varlıq səbəbi nədir? Sosial həyatda yeri haradır? və s. kimi verilə biləcək bir çox sualın obyektinə olmuşdur.

Bildirməliyik ki, bu gün əvvəllər görünməmiş yeni sosial təriflərlə qarşı-qarşıya. Xüsusən predmeti cəmiyyət olan sosiologiya elm nəzəriyyəçiləri, yeni sosial quruluşu izah etmək məqsədi ilə müxtəlif korrelyativ əlaqələri, konseptual dizaynları, simvolik hekayələri, əlaqə rabitələri və fundamental dinamikaları istifadə edərək öz tezislərini irəli sürmüşlər. Cəmiyyətin yeni növünün bu cür açıqlanmasının elm adına əhəmiyyətli bir sərvətin göstəricisi olduğunu söyləmək olar. Belə ki, əvvəllər sadə və ya bəzi ikili təsnifatlarla əsaslandırılan cəmiyyət növləri indi bir çox yanaşmalarla araşdırılmaqdadır. Hər nə qədər bu sərvətin

elm adına müsbət tərəfi olsa da, ortaya çıxan yeni tezislərin cəmiyyət üçün yaratdığı qeyri-müəyyənliklər də mübahisə məsələsinə çevrilir. Yeni cəmiyyətin qeyri-müəyyənliyi tədqiqatçıların nəzəri çərçivəsindən kənara çıxacaq dərəcədə genişdir. Beck bu qeyri-müəyyənliyi risk və etibarsızlıq yönündə təsnif etsə də, onun bu tezi nəticəsi müəyyən olmayan bir cəmiyyəti təsvir edir [4]. Qeyri-müəyyənliyə diqqət yetirən başqa bir sosial elm adamı Eagleton postmodern adlanan bu yeni dövrün çox sayda şübhəli məqamlara sahib olduğuna dair nümunələr vermişdir [12; 38-68]. Digər bir məşhur nəzəriyyədə Castells “İnformasiya əsri” olaraq adlandırdığı, bugünkü dünyanın sosial quruluşunu, “Rabitə Cəmiyyəti” anlayışı ilə izah etməyə çalışmışdır [7]. Vattimo, Şəffaf Cəmiyyətdə Castellsin fikirlərinə oxşar olaraq, yaşadığımız cəmiyyətin, kütləvi informasiya vasitələrinin əsas tutulduğu bir cəmiyyət olduğunu bildirdi [30; 9]. Yeni cəmiyyət növünü “istehlak” anlayışına diqqət çəkərək izah edən Baudrillard, “Homo Economicus” olaraq adlandırdığı insan tipini bu cəmiyyətin əsas aktyoru olaraq qeydə almışdır [2]. Debord bu istehlak yaşamasından uzaqlaşaraq, diqqətləri “şou”ya yönəltdi. Onun sözlərinə görə, “şou pulun digər üzüdür” [9; 54].

Debord, şounun təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi sferada da ön plana keç-

diyi fikrinin tərəfdarı olmuşdur. Şou üçün istehlak, Deborddan əvvəl, Veblenin “Sərbəst sinif nəzəriyyəsini”, yarıradarkən istifadə etdiyi vacib fenomenlərdən biridir [31]. Veblenin müasiri olan Sombart, cəmiyyətdə göstərişə paralel bir konsepsiya olan “lüks” ün əhəmiyyətinə diqqət çəkmiş və bu konsepsiyayı kapitalizmin mərkəzində yerləşdirmişdir [27]. İstehlaka diqqət yetirən daha müasir tədqiqatçılardan biri olan Ritzer, istehlak vasitələrinin müxtəlifliyini və istehlak sürətinin artmasını dünya üçün yeni bir inkişaf mərhələsi olaraq qiymətləndirmişdir [22]. Yeni cəmiyyətə emosional çərçivədən baxan Mestrovic, modern dövrə aid yaşamların artıq təsirli olmadığını, kollektiv şüurun itdiyini, hətta ölüm anlayışının belə böyük bir çevrilişə məruz qaldığını söyləmişdir [19]. Byung-Chul Hanın, haqlı səbəblərə dayanaraq, yeni cəmiyyət formasını “yorğunluq cəmiyyəti” adlandıraraq onu daha da qabardıb konseptuallaşdırmaqla yaşayış, Şəffaflıq Cəmiyyəti, Pozitivlik Cəmiyyəti, Sərgi Cəmiyyəti, Açıqlıq Cəmiyyəti, Təklifsizlik Cəmiyyəti, İnformasiya Cəmiyyəti, Açıqlama Cəmiyyəti və İdarə Cəmiyyəti konseptualizasiyasından istifadə etməsi daha öncə qeyd edilmiş cəmiyyət növlərinə mühüm nümunələrdir [14] [15].

Cəmiyyətin yeni növünü izah etmək üçün nəzərdə tutulan və tutulmayan nəzəriyyələrin, şübhəsiz, bir

şəkildə istiqamətləndiyi və bu yeni cəmiyyət növünü təşkil edən fundamental dinamikalar müzakirə məsələsi olmuşdur. Müxtəlif ideoloji yanaşmalardan təcrid olunmuş formada qloballaşma, dünyəviləşmə və fərdiləşmə prosesləri bu dinamikanın başında gəlir. Prosesin qloballaşma və dünyəviləşmə sferalarını bir tərəfə buraxıb, “tənhalıq” fenomeninin fərdiləşmə prosesi ilə əlaqəsinə fokuslanacağıq.

İnsan və cəmiyyət. İnsan, sosial varlıq olduğuna dair mühüm bir ədəbiyyatı özündə birləşdirir. İnsanın düşünmək, danışmaq, alətlər hazırlamaq, oyun oynamaq və s. xüsusiyyətlərinə istinad edərək aparılan izahatlar, əsasən, onun sosial varlıq olduğuna işarə edir. Digər canlılardan fərqli olaraq ətrafı təhlil edə bilmək qabiliyyəti, onu başqaları ilə yaşamağa uyğunlaşdıran vacib səbəblərdən biridir. Həyatı anlamaq və şərh etmək prosesində insan tənha deyil. O, mütləq şəkildə onun kimi düşünən və davranan insanlara ehtiyac duyur. Bəzən birlikdə, bəzən bir-biri və həyat ilə konfliktli şəkildə davam etdirilən münasibətlər, gündəlik həyat boyunca öz axışında davam etməkdədir. İnsan sadəcə düşünən və məna verən bir varlıq deyil.

Mengüşoğlunun ifadə etdiyi kimi, insan; münasibət göstərən, uzaqgörən və müəyyənləşdirən, istəyən, azad hərəkətlərə sahib olan, tarixi, özünü

bir şeyə adayan, sevən, işləyən, tərbiyə edən / edilən, dövlət quran, inanan, sənət və texnikanın yaradıcısı olan, danışan, psixofizioloji quruluşu olan bir varlıqdır [18]. Mengüşoğluna görə, axın içində olan insan həyatda tək deyil. O, istər-istəməz digər insanlarla eyni mühitdə yaşamaqdadır [18; 20-23]. Çünki başqaları da onunla bənzər davranış tərzinə sahib varlıqlardır. İnsanın, onun təsiri ilə bərabər ortaya çıxan hadisələr haqqında münasibətsiz qalması ağlasığmazdır; çünki insan təsiri ya bir-birinə qarşı olur, ya da bir-birini tamamlayır. Bundan əlavə, insan qeyri-harmonik bir quruluşa sahibdir; İnsanın bu varlıq quruluşu həm yaxşının, həm pisin, haqlılığın, haqsızlığın, həm mələk, həm də şeytan olmanın “nüvələrini” özündə daşıyır. İnsan bu xaotik quruluşu idarə edə bilmək üçün dövlət qurmaq məcburiyyətində qalmış və bu institutu inkişaf etdirməyə davam etmişdir. Aristotel də bütün cəmiyyətlərin məna fabrikləri olduğunu qeyd edir. Aristotel, polisdən kənardə vahid bir varlığın yalnız bir mələk və ya canavar ola biləcəyini qeyd edərək, insanın yalnızca cəmiyyətdə məna qazana biləcəyini xatırlatdı [3; 11]. Bundan əlavə, Aristotelin cəmiyyətin mahiyyəti ilə bağlı düşüncələri, insani həmrəylik və ya tərəfdaşlıq formalarının analizini özündə birləşdirərək, şəhər dövlətində vətəndaşlar arasında bürüzə verən tərəfdaşlıq

formasını olan dövlət anlayışının təhlilini həyata keçirmək imkanı vermişdir. Sözü gedən analizdəki birlik, tərəfdaşlıq və cəmiyyət anlayışları, dövlət termini məxrəcində toplanmışdır [24; 16]. Cəmiyyət və dövlət anlayışlarının yaxınmənalı istifadəsi, cəmiyyət anlayışının gerçək mənası üzərində uzun müddət ciddi dominantlıq təşkil etmişdir. Beləliklə, cəmiyyət anlayışı ilə bağlı suallar, həmçinin insanların cəmiyyət daxilində harada durduğuna dair cavabları özündə gizlədir.

Becker cəmiyyət konsepsiyasına, təmsillər üzərindən yaxınlaşmağı tövsiyə edir [5]. Cəmiyyət haqqında bir fikir ifadə etməyin, onu müəyyən təmsillərə müraciət etməklə mümkün ola biləcəyini bildirir. Cəmiyyəti izah etməyi xəritə çəkməyə bənzədən Becker, hansı xəritədən istifadə etmək lazım olduğunu sual verənlərə belə cavab verir: “Bu, situasiyadan asılıdır. Yəni xəritəyə nə səbəblə ehtiyacı duyduğumdan asılı olaraq, hansı xəritəyə üstünlük verəcəyim dəyişəcəkdir. Əgər dostumun evinə getmək üçün bir xəritəyə ehtiyacım varsa, o zaman dostum tərəfindən tərtib edilmiş, bütün lazımlı yol işarələrini ehtiva edən xəritəyə üstünlük verərdim. Əgər şəhər statistikasını hesablamaq istəyirəmsə, o zaman bir xəritəçinin hazırladığı xəritəyə üstünlük verərdim ” [5; 363-364]. Nəticə etibarlı ilə, cəmiyyəti anlama və izah yolu, xəritənin quruluşuna

görə dəyişə bilər. Bəzən xəritədə bəzi yerlərin təsviri asan görünsə də, təcrübədə bu belə deyil. Yolu göstərmək üçün rahat bir vasitə kimi istifadə edilməsi nəzərdə tutulan xəritələr, bəzən işləri daha da çıxılmaz hala gətirə bilər.

Cəmiyyət anlayışına gətirilən izahların, hansı xəritəni əsas götürülərək aparılması, cəmiyyətin məzmunu ilə bağlı aparılacaq təhlillərin sahəsini daralda və genişləndirə bilər. Cəmiyyətə dair veriləcək tərif və izahların hansı xəritələri istifadə edəcəyi cəmiyyət daxilində fərdə baxış tərzini ortaya çıxarır. Cəmiyyəti izah etməyə əzm göstərmiş genişmiqyaslı makro xəritələrdə fərd və fərdin yaşadığı dəyişikliklər nəzərə çarpmır. Əslində, makrososioloji nəzəriyyələrin istifadə etdiyi xəritələrdə fərd və gündəlik həyata dair yol nişanlarına çox rast gəlinmir. Ancaq cəmiyyəti bütünlüklə izah etməkdən daha çox, cəmiyyətin müəyyən bir bölümünü və seqmentini əhatə edən xəritələrdə fərd və gündəlik həyat haqqında incə detallar nəzərə çarpmır. Şəxsin cəmiyyətdəki yeri, qrup daxili və xarici münasibətlərdəki məhdudyyətlər, təklif, birlik, istisnalıq kimi işarələr, mikro yolları göstərən xəritələrlə mümkündür.

Cəmiyyəti anlamaq üçün öz analizini gündəlik həyatın məna ehtiyatlarına yönəldən, yəni detallı bir xəritədən istifadə edən Berger və Luckmann,

gündəlik həyatın bir-biri ilə əlaqəli saysız-hesabsız hərəkət zəncirlərindən ibarət olduğunu bildirir [6; 24- 31]. Onların fikrincə, şəxsin fərdi şəxsiyyəti, adı çəkilən fəaliyyət daxilində formalaşır. Beləliklə, kütləvi olaraq obyektivləşdirilən və işlənən mənə ehtiyatları, tarixi mənbə ehtiyatlarında saxlanılır və qurumlar tərəfindən idarə olunur. Fərdin fəaliyyəti, sosial informasiya mənbələrindən əldə edilən obyektiv mənada formalaşmaqda və qurumlar tərəfindən ortaya çıxarılan şeylərə uyğunlaşmışdır. Bu çərçivədə, sadəcə quruluş daxilindəki bir fərddən daha çox, günahkar olan bir aktyor da müzakirə məsələsidir. Xüsusilə Simmelin mikro analizləri, gündəlik həyatda mənə ehtiyatlarının necə və hansı formada qurulduğunu görmək baxımından əhəmiyyətlidir. Əslində, Sayer və Frisby, Simmel tərəfindən inkişaf etdirilən sosiologiya ilə cəmiyyəti; bir obyekt, mütləq və təxminolunan bir vahid kimi qələmə alan təriflərdən xaric bir əsas üzərində qurulduğunu ifadə edir [24; 65]. Müəlliflərin fikrincə, Simmel qarşılıqlı əlaqə və ictimailəşmə formalarını araşdıran xüsusi bir nizamlılıq nəzərdə tutmuş və öz yanaşmasını bu dövrün sosioloji ənənələrindən ayıra bilmək məqsədi ilə cəmiyyətin və tarixin inkişafında qanunların açar rol oynaması fikrini inkar etmişdir.

Məşhur “Metropol və Tinsel Həyat” məqaləsi dərc edildiyi zaman,

sensasiya yaratmamağının səbəbi, mətnin keyfiyyəti ilə əlaqəli deyil, dövrün dominant paradigması tərəfindən təzyiqa məruz qalmasıdır [26]. Belə ki Simmel, yaşadığı dövrün mövcud paradigma və bu paradigmanın əsas götürdüyü xəritəni alt-üst edəcək izahlar vermişdir. O, öz dövrünün, bəlkə də, “fərd” anlayışına toxunan, onu xüsusi olaraq müzakirəyə qoyan ən vacib insanlarındanır. Simmel, şəhərləşmə və metropolis həyatının özü ilə bərabərində yaratdığı yeni münasibətlərin də yeni bir fərdi üslub doğurduğunu uzun müddət təhlil etmişdir. Yəqin ki, fərdin və fərdiliyin sosioloji cəhətdən ələ alınması, məhz Simmelin sayəsində olmuşdur desək, mübaliğə etmiş olarıq. O, metropoliten həyatındakı münasibətlərin aktyoru olan fərdin, yaxın və uzaq münasibətləri necə qurması, fərdin mənsubiyyəti və fərdiləşməsi kimi təcrübələrini müəyyənləşdirir. Başqa sözlə, müəyyən qrupa mənsubluq və tənhalığın sərhədləri, şəhər həyatındakı gündəlik münasibətlərlə müəyyən edilir. Xüsusilə metropolislərdə həddindən artıq manipulyatorların təsiri altında olan şəxsin, bir müddətdən sonra onlara qarşı duyğusuzlaşmasının qaçınılmaz olduğu fərziyyəsi diqqəti cəlb edir. Belə ki Simmeldən sonra aparılmış analizin vacib bir hissəsi, cəmiyyət və fərdin izah yolu, onun mətnlərinə istinad etməli olmuşdur.

Fərdiləşmə və tənhalığın yenidən qiymətləndirilməsi. Simmel kəmiyyət və keyfiyyət fərdiliyini fərqləndirir. Simmelə görə, bir tərəfdən şəxsiyyətin fərdiləşməsi, digər tərəfdən şəxsiyyəti, onun sosial çərçivəsi ilə əlaqələndirən təsirlər, maraqlar və münasibətlər, bir-birindən asılı bir inkişaf modeli yaradır və bu nümunə, çox fərqli tarixi və institusional mühitlərdə tipik bir formada ortaya çıxır. Fərdin əhatələndiyi mühit nə qədər genişlənsə, ümumilikdə varlıq və fərdiləşmə də eyni nisbətdə artmaqdadır [26; 232-241]. Fərdin əhatələndiyi mühit nə qədər dar olarsa, fərdin şəxsi azadlığı da o qədər daralır; halbuki bu dar çərçivənin özü də, fərdi bir şeydir və çox kiçik olduğu üçün özünü bütün digər mühitlərdən kəskin şəkildə fərqləndirməkdir. Bunun əksinə olaraq, aktiv və maraqların üstünlük təşkil etdiyi mühit genişlənsə, fərdiliyin inkişafı üçün daha çox imkan olacaqdır. Ancaq bu vəhdətin bir hissəsi olaraq, unikallığımız daha da azdır: bir sosial qrup olaraq, bu daha böyük vəhdətin fərdiliyi daha azdır. Ətrafımızın konsentrik şəxsi mənfəət halqaları ilə əhatə olunduğunu bildirən Simmelə görə, insan nə kollektiv, nə də sadəcə fərdi varlıqdır. Hər ikisinin kəsişməsində yerləşir.

Fərdin sosiallaşma prosesində, onun harda və necə təyin edilməli olduğunu kodlaşdıran cəmiyyət tiplərinə ənənə, xarici və daxili yönümlü cəmiyyət

modelləri ilə yanaşan Riesman isə fərdi müəyyənləşdirən sosial qurumların xarakter formalarına diqqət çəkir. Riesmana görə, sosial xarakter anlayışı, siniflərin, qrupların, bölgələrin və millətlərin xarakterlərini anlamaq və müəyyənləşdirmək imkanı verir [21;24]. Sosial xarakter irsi deyil, təcürübələr ilə əlaqələndirilə və ya mövcudluğu eksperimental olaraq sübut edilə bilər. Hətta dünyadakı bütün insanları bir-birinə bağlayan və ya onları bir-birindən ayıran xarakter və şəxsiyyət elementlərindən daha vacib hesab edilməyə layiqdir. Xarakter və cəmiyyəti təhlil edərkən Riesman, bunu üç kateqoriyaya ayırır: ənənəvi yönümlü, daxili yönümlü və xarici yönümlü xarakter quruluşları.

Sosial quruluşların təhlili və bu cəmiyyət tiplərində fərdlərin necə ictimailəşməsi ilə bağlı analizlər aparən Riesman, təmələndə modern öncəsi, modern və qeyri-modern kimi adlandırılacaq insan tiplərinin xəritəsini verir. Riesmana görə, ənənə yönümlü cəmiyyətlərdə fərdlər, daxil olduqları qrupların digər üzvləri ilə yaxşı qurulmuş funksional münasibətə malikdirlər [21; 32-35]. Burada fərdin həmişə aid olduğu bir qrup olur. Müasir cəmiyyətlərdə işsizlər artıqlıq; bacarıqsızlar faydasız olaraq qəbul edilərkən, ənənə yönümlü cəmiyyətlərdə isə vəziyyət əksinədir: fərdlər nə lazımsız, nə də faydasız hesab olu-

na bilməzlər. Bu cəmiyyətlərdə qrupun əldə etdiyi hər hansı bir irəliləyiş məhdud olduğu kimi, mənsubluğunun nəticəsində fərdin seçimləri də öz tələlərini məhdud dərəcədə formalaşdırır. Buna görə də ənənəvi yönümlü cəmiyyətdə fərd qərarları üzərində məhdudiyətsiz bir gücə malik deyil. Sonrakı mərhələlərdə müasir dövrü təmsil edən, daxilə yönəlmiş sosial xarakterli şəxsədən müstəqil qərar qəbul etməsi istənilir. Cəmiyyətin bu növü, Renosans və Reformun məhsuludur. O, uyğunluğu təmin etmək üçün, intro-orientasiyanı əsas metod kimi qəbul etmiş bir cəmiyyət formasını təmsil edir. Belə bir cəmiyyət fərdi hərəkətilik, sürətli kapitalın yığılması və davamlı tərəqqi ilə xarakterizə olunur. Cəmiyyətin ortaya qoyduğu yeni problemlərin həllində tələb edilən yollar, ənənəvi yönümə qapılmadan, ictimai şəkildə yaşamağı bacara bilən xarakter formaları ilə idarə edilir.

Tənhalıqın təsviri. Təklük, təkbəşənəlik, yalnızlıq, təcrid kimi tənhalıqın dərəcələri mövcuddur. Tənhalıq fərd tərəfindən kiməsə bir şeyi açıqlamağın lazımsız və ya qeyri-kafi olduğu düşünülüyü zamanlarda ortaya çıxan bildiyi kimi, fərqiindəliyin yüksək həddə çatması baxımından müsbət mənada da istifadə edilir. Şəxsin özünü duyması, həyatı mənalı edən şeyləri tapmaq üçün effektiv bir yol olması ilə yanaşı, həm də münaqişə, mübarizə,

həyatla əlbəyaxa olmağa və depressiyaya səbəb ola bilər. Tənhalıq, hər kəsin həyatında ən azı bir dəfə yaşadığı bir duyğudur. Tənha olmaq, sosiallaşmağa qapalı olmaq, insanlardan və sosial məkanlardan uzaq olmaq kimi qəbul edilir. Tənhalıqın növləri və törəmələri, təkliyə məruz qalma və ya tənhalıqın arzulanması kimi kateqoriyalardan fərqli olaraq, sosiallaşma tərzlərinə görə formalaşır. Yaxın, üz-üzə münasibətlərin hökm sürdüyü qapalı cəmiyyətlərdə yalnızlıq, demək olar ki, bir komfortdur. Digər tərəfdən, münasibətlərin ikinci dərəcədən və rəsmi bir üslubda davam etdirildiyi cəmiyyətlərdə isə tənhalıq, adi həyat fəaliyyətinə uyğun bir norma olaraq qəbul edilir.

Cəmiyyəti izah etmə yolları, tənhalıqın tərifini bu kontekstdə özünəməxsus şəkildə təyin edir. Cəmiyyəti tədqiq edən hər bir yanaşma, yaxınlıq və məsafə anlayışlarını yenidən formalaşdırır. Sosial məsafənin necə tətbiq olunacağı, uzaq və yaxın məsafə ölçülərinin hansı dərəcədə olacağı nəzəri baxımdan qiymətləndirilir. Yalnızlığın fərdi xüsusiyyətlərinə əlavə olaraq, bütün dini və dünyəvi təlimlərin əhəmiyyətli bir hissəsi tənhalıqın müxtəlif növlərini təqdim etməkdədir. Səməvi dinlər, peyğəmbərlərin də həmçinin həyatları boyunca tənha olduqlarını vurğulayaraq, insan nəslinin davamını tənhalıq mövqeyində qərar

qılırlar. Hər kəsdən kənarda (münzəvi) həyatın yaşamasına dair, dindarlıq səviyyəsində ciddi məlumatlar olduğu qəbul edilir. Statusun, yadlaşmanın, təcridləşmənin, müasir həyatda səbir anlayışının, yaş, cins, gəlir bölgüsü və təhlükəsizlik kimi anlayışlar birbaşa və dolay yolla tənhalıqla əlaqələnir. Tənhalığın müsbət və mənfi tərəfləri mövcuddur. Tənhalıq, tərki edilmək mənasında mənfi mənə kəsb etsə də, maddi olandan təcrid olunmaq və ya insanın özü ilə tək qalması baxımından təklik müsbət mənada qiymətləndirilir. Qeyri-müasir cəmiyyətlərdə fərdilik alçalıcı xarakter daşıyarkən, müasir cəmiyyətlərdə arzu olunan bir prosesdir. Cəmiyyətlərin özünü təqdim forması və hansı mövqedən çıxış etməsi, tənhalığa qarşı yanaşmanın təbiətini müəyyənləşdirir. Fərdiləşmə və yadlaşma anlayışları haqqında xeyli tədqiqatlar aparmış Simmel, bu konsepsiyanın formalaşdığı cəmiyyət haqqında iki fərqli qiymətləndirmənin olduğunu söyləyir. Simmelə görə ta qədimdən, cəmiyyətin mənşəyinə dair davam edən münaqişə mövcuddur [26; 134]. Bir tərəf müəmmalı şəkildə cəmiyyətin əhəmiyyətini şişirdərək, insan həyatının yalnız cəmiyyət vasitəsilə gerçəklik qazana biləcəyini qeyd edərkən, digər tərəf cəmiyyətə, insanlardan ibarət reallıqları bir vəhdətdə birləşdirən mücərrəd bir konsepsiya kimi baxır.

İntibah dövrünün fərdiləşmənin doğrulması ilə müttəfiq olduğunu bildirən Simmelə görə, orta əsrlərin qaranlıqlarından və homogenləşən qrupların despotizmindən azad olmaq nəzərdə tutulur [26; 211]. Çünki bu ictimai formalaşmada fərd və ortodoksal hökmranlıq altında olan şəxsin gözləntiləri mane olur. İntibah ilə, fərdi; önə çıxmaq üçün özünü qurulmuş formalarla mümkün olduğundan daha səxavətli və əlamətdar bir şəkildə təqdim etmək istədi. Beləliklə, insanın ambisiyası, əvəzolunmaz özbaşınalığı, bənzərsiz olması və dəyər mühakiməsini özündə cəmləşdirən vurğunluqla əlaqəli olan fərdiyyətə yönəlmiş fərdiliyin doğrulması baş verdi. Əslində Sonderby, pis hesab edilən ənənələrin dağılmasının fərdiliyi sürətləndirdiyini qeyd edir [28]. Artıq insanlar müəyyən bir sinif və ya kateqoriyaya aid deyildir. Bu inkişaf ayrıca bir cəmiyyət tələb edən rifah vəziyyəti anlayışı ilə təşviq olunur. Burada diqqət ailə və ya qrup hüquqlarına deyil, fərdi hüquqlara yönəldilir.

Tənhalıq nədir? Tənhalığın inamla ontoloji əlaqəsi mövcuddur. İnam səviyyəsinin artmasına qarşılıq olaraq, təkliyin səviyyəsi azalsa da, güvənin azalması, təklik nisbətinin artmasına səbəb olur. Müasir dövrdə şəhərlərdə inam səviyyəsini azaldan fərdiləşmə və yadlaşmaya əsaslanan baxış tərzinin mövcudluğu, bu sosial dəyişiklik,

müşahidə cəmiyyəti, panoptikon, nəzarət cəmiyyəti, risk və qeyri-müəyyənlik cəmiyyəti kimi tərkiblərin mövcudluğu ilə əlaqələndirilir. Məsələn, Arendt, totalitar cəmiyyət və dövlətlərin fərqləri kütləvi şəkildə tənhalığa məcbur etdiyini dilə gətirən, Goffmana görə, tənhalığın məcburiyyətlə əlaqəsi mövcuddur [1] [13; 122]. Tənhalıq mövzusunda empirik tədqiqatlar, 1980-ci illərdə Peplau və Perlman tərəfindən aparılmışdır. Peplau və Perlmanın fikrincə, tənhalıq, fərdin mövcud sosial münasibətləri və arzuladığı sosial münasibət arasındakı uyğunsuzluq nəticəsində yaranan və xoşagəlməz subyektiv psixoloji vəziyyətdir [8]. Peplau və Perlmana görə, tənhalığın təzahür formalarını üç əsas kateqoriyaya bölmək olar: emosional, koqnitiv və hərəkət [20]. Yalnızlıq emosional olaraq xoşagəlməz bir təcrübədir. O, xüsusilə narazılıq, bədbəxtlik, depressiya, narahatlıq, boşluq kimi fenomenlərlə əlaqəlidir.

Tənhalıq təcrübəsini nəzərə alsaq Vayss, sosial təcrid tənhalığı ilə emosional təcrid tənhalığını bir-birindən fərqləndirir. Veys görə, sosial təcrid tənhalığı maraqlı bir sosial birliyin və ya aktivliyin olmamasından qaynaqlanır. Digər tərəfdən, emosional sosial tənhalıq isə yaxın bir bağlılığın olmamasından irəli gəlir. Weissin iddiasına görə bu növ tənhalığa, yalnız qənaətbəxş bağlılıqla qurulan münasibət həll

yolu ola bilər [10]. Weissdən sonrakı əsərlərdə tənhalıq, sosial və emosional olaraq iki fərqli şəkildə nəzərdən keçirilir [32]. Emosional təklik; fərdin ətrafındakılara qarşı heç bir emosional bağlılığının olmamasından, sosial təklik isə fərqlərin digər insanlarla sosial əlaqələrinin az olmasından və ya ümumiyyətlə heç olmamasından qaynaqlanan tənhalıq kateqoriyalarıdır. Rokach da, təkliklə bağlı bəzi mənbələrdə ortaq bir fikrə istinad etmişdir [23]. Bu uzlaşmaya görə: tənhalıq bir növ ayrılıq təcrübəsidir, bağlayıcı mənalardan itirilməsidir, ağrılı və çətin proses olub, insanı məna axtarışına məcbur edir.

Svensen qeyd edir ki, ingilis dilində “loneliness” (tənhalıq) və “solitude” (təklik) sözləri bir-birindən fərqlənir [29; 18-19]. “Loneliness” daha çox emosional cəhətdən neqativ vəziyyəti ifadə edərkən, “solitude” (təklik) müsbət hal olaraq qiymətləndirilir. Bu zaman təklik və təcrid anlayışlarını ayırmaq lazımdır. Yalnızlıq və özünütəcrid cəmiyyətin iki fərqli paradigmasına işarə edir. Heidegger, niyə kənd yerlərində yaşamağa üstünlük verdiyi haqqında suallara belə cavab verir, şəhərin tənhalığından fərqli olaraq, kənddə insanlardan uzaq həyatın dadını daddığını deyir [16; 206]. Eyni şəkildə, İslam coğrafiyası daxilində Gazali, “inzivani” tənhalıqdan daha fərqli bir kateqoriyada nəzərdən keçirir [17].

Younger, tənhalığı qeyri-yaxınlıq hissi kimi təsvir etdiyi qəriblik və sosial təcriddən fərqli bir mənada təhlil edir [33]. Youngerə paralel olaraq, Sennett tənhalıq fenomenini təkbaşınalıq və təcriddən ayırır [25; 226]. Dovea görə, mənfi mənənin xas olduğu tənhalığın (loneliness) əksinə olaraq, təklik, özündə həyat sevincini, özünəinamı və heç kimə ehtiyac duymamağı ehtiva edir [11].

Cəmiyyəti tədqiq yolları, bir-birindən fərqli perspektiv və paradıqmalara əsaslanır. Cəmiyyətə aid hər bir qiymətləndirmə forması, cəmiyyətin müəyyən bir sferasını nəzərdən keçirir. Müəyyən problemlər və hadisələr ətrafında aparılan analizləri, həmçinin cəmiyyəti açıqlama və izah yolları kimi qəbul edilə bilər. Cəmiyyəti anlamaq və izah hüdudları, onun izahında əsas götürülən paradıqmanın istinadları ilə müəyyən edilir. Sosial elmlərin ortaya çıxdığı dövrlərdə, cəmiyyətə və fərdə dair aparılan qiymətləndirmələrdə istiqamət həmişə cəmiyyətin lehinə yönəlirdi. Cəmiyyətin quruluşu və məzmunu ilə bağlı aparılan araşdırmaların əksəriyyəti onun strukturuna yönəldilmişdir. Cəmiyyətin nədir?, Necə olmalıdır?, İctimai birliyin və qarşılıqlı necə baş verir? və s. kimi sualların cavabı, ümumilikdə fərd anlayışını üstələmişdir. Bununla yanaşı, modernləşmə prosesinin təsir göstərərək ortaya çıxardığı yeni fərd

anlayışı, cəmiyyəti yenidən nəzərdən keçirməyin zəruriliyini xatırlatmışdır.

Nəticə:

Modernləşmə və fərdləşmə nəticəsində yaranan tənhalıq fenomeni, “yeni cəmiyyətin təməl strukturunu” meydana gətirir. Cəmiyyətə dair aparılan və aparılacaq analizlər, əsasən fərdləşmənin yaratdığı tənhalığa yönəlmişdir. Ənənəvi dünyadakı ictimai quruluşun təsirsiz nümayəndəsi olan fərd, müasir dövrdə əsas rol oynamağa başlamışdır. Cəmiyyət haqqında verilən şərh və yanaşmaların ümumi qəbul olunması tənhalığın əsas təyinediciləridir. Risk cəmiyyəti, şəffaflıq cəmiyyəti, şəbəkə cəmiyyəti, idarəetmə cəmiyyəti kimi konsepsiyaların əsas aldıkları istinad mənbələri, tənhalığı açıqlayan vasitələrdir. Hər cəmiyyəti təyin etmə yolu, əsasən, sadəliyin necə başa düşüldüyü və başa düşülməli olduğu barədə də məlumat verir. Bu baxımdan tənhalıq, cəmiyyət üçün irəli sürülən hər tərifə uyğun olaraq yeni mənalar qazanır. Bəzi yanaşmalar cəmiyyətin izahında tənhalığı, etibarsızlıq və risk kimi anlayışlarla əlaqələndirərkən, bəzi analizlər onu fərdləşmə və azadlığın qanunu olaraq qiymətləndirir. Yalnızlıq bəzən həsəd aparılacaq bir şey olsa da, bəzi yerlərdə xoşagəlməz görüntü yaradır. Nəticədə etibarlı ilə cəmiyyəti izah cəhdləri və cəmiyyətin vəziyyəti tənhalıq fenomeni ilə rəbitə yaradır.

Ödabiyyat:

1. Arendt H. Totaliterizmin kaynakları-III, (çev. İsmail Serin), İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
2. Baudrillard J. Tüketim toplumu, (8. Basım), (çev. Hazal Deliceçaylı ve Ferda Keskin), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016.
3. Bauman Z. Bireyselleşmiş toplum, (3. Baskı), (çev. Yavuz Alogan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.
4. Beck U. Risk toplumu: Başka bir modernliğe doğru, (çev. Kasım Özdoğan ve Bülent Doğan), İstanbul: İthaki Yayınları, 2011.
5. Becker H.S. Toplumu anlatmak, (çev. Şerife Geniş vd.), Ankara: Heretik Yayınları, 2016.
6. Berger P. L., Luckmann T. Modernite, çoğulculuk ve anlam krizi, (çev. Mustafa Derviş Dereli), Ankara: Heretik Yayınları 2015.
7. Castells M. Enformasyon çağı & Ekonomi, toplum ve kültür: Ağ toplumunun yükselişi (Birinci Cilt), (3. Baskı), (çev. Ebru Kılıç), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
8. De J.G., Jenny van T., Theo G. ve Dykstra P.A. Loneliness and social isolation, in D. Perlman & A.Vangelisti (Eds.), The Cambridge Handbook of Personal Relationships (p 485-500), Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
9. Debord G. Gösteri toplumu, (4. Basım) (çev. Ayşen Ekmekçi ve Okşan Taşkent), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
10. DiTommaso E., Spinner B., Social and emotional loneliness: A reexamination of Weiss' typology of loneliness. Personality and Individual Differences, 22(3), 1997, p 411-421.
11. Dove P., Loneliness vs. aloneness: What's the difference?,2015
12. https://www.huffingtonpost.com/pragito-dove/loneliness-v-aloneness-wh_b_8032702.html, 24.08.2015, e.t.:10.01.2019.
13. Eagleton T. Postmodernizmin yanılsamaları, (3. Basım), (çev. Mehmet Küçük), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.
14. Goffman E. Etkileşim ritüelleri: Yüz yüze davranış üzerine denemeler, (çev. Adem Bölükbaşı), Ankara: Heretik Yayınları, 2017.
15. Han B.-C. Yorgunluk toplumu. (çev. Samet Yalçın), İstanbul: Açılımkitap Yayınları, 2017 a.
16. Han B.-C. Şeffaflık toplumu, (çev. Haluk Barışcan), İstanbul: Metis Yayınları, 2017 b.
17. Heidegger M. Niçin taşrada kalıyorum? Özne,16. Kitap, s. 205-207, 2012.
18. Gazali İ. Uzlet (Yalnızlığın Faziletleri), (çev. Harun Ünal), İstanbul:

- bul: Çelik Yayınevi, 2014.
19. Mengüşoğlu T. İnsan felsefesi, İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2015.
20. Mestroviç S.G. Duyguötesi toplum, (çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997.
21. Peplau L. A., Perlman D. Blueprint for a social psychological theory of loneliness, In M. Cook & G. Wilson (Eds.), Love and attraction, Oxford, England: Pergamon, 99-108, 1979.
22. Riesman D. Yalnız kalabalık. (çev. Yeşim Erdem), Ankara: Heretik Yayınları, 2016.
23. Ritzer G. Büyüsü bozulmuş dünyayı yeniden büyülemek, (4. Basım) (çev. Funda Payzın), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016.
24. Rokach A. Leadership and loneliness, International Journal of Leadership and Change, 2(1), 48-58, 2014.
25. Sayer D. Frisby D., Toplum. (çev. Batuhan Bekmen), İstanbul: Hab-itus Yayınları, 2017.
26. Sennett R. Beraber, (çev. İkbay Özkürallı), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
27. Simmel G. Bireysellik ve kültür, (çev. Tuncay Birkan), İstanbul: Metis Yayınları, 2009.
28. Sombart W. Aşk, lüks ve kapitalizm, (çev. Necati Aça) İstanbul: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998.
29. Sonderby L.C. Loneliness: An integrative approach. Journal of Integrated Social Sciences, 3(1), 1-29, 2013.
30. Svendsen L. Yalnızlığın felsefesi, (2. Baskı), (çev. Mutar Erşen), İstanbul: Redingot Yayınları, 2018.
31. Vattimo G. Şeffaf toplum, (çev. Ümit Hüsrev Yolsal), İstanbul: Say Yayınları, 2012.
32. Veblen T.B. Aylak sınıfın teorisi: Kurumların iktisadi incelemesi, (3. Basım) (çev. Eren Kırmızıaltın ve Hüsnü Bilir), Ankara: Heretik Yayınları, 2018
33. Weiss R. Loneliness: The experience of social and emotional loneliness. USA: MIT Press. 1973.
34. Younger J.B. The alienation of the sufferer, Advances in Nursing Science 17(4), 53-72, 1995.

SOCIETY AND LONELINESS

Fatih Aşan

Abstract

The types of society have been subjected to diverse conceptualizations by almost every social scientist taking into account various social dynamics. These multiple definitions contain important richness in terms of social science, but also give a rise to some uncertainties. Loneliness is not just a phenomenon that came across in these new types of society. In fact, such popularity of loneliness is peculiar to new types of society. Loneliness, being more than a psychological approach, is a phenomenon frequently mentioned by social science theorists. The phenomenon of individualization, which is one of the primary features of the new types of society, is encoded as a substantial determinant of loneliness. Many sociological dimensions of loneliness such as spatial, relational, religious, economic, cultural, political, class, etc. can be mentioned. In this study, the psychological definitions and discussions carried out within the framework of loneliness phenomenon are put aside and where the states of loneliness coincide in the types of society will be tried to explain by mentioning various concepts, social facts and institutions, theory/theorists and daily life practices. In the study, the sociological dimensions of loneliness in the society types conceptualized by significant social science theorists were examined. The study, therefore, focuses on the social scientists' approach to the types of society and their definition of loneliness. In this context, it was targeted to establish some kind of "conceptual loneliness map".

Rəyçi G.K.Qurbanova, psixologiya elmləri doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 26 may 2020-ci ildə daxil olmuşdur.

ENDOKRİNOLOJİ PATOLOGİYALARIN AŞKAR EDİLMƏSİNDƏ KLİNİK PSIXOLOQUN ROLU

Aynur İmanova

Bakı Dövlət Universiteti

Psixologiya kafedrasının doktorantı

Zahid Xəlilov küç., 23. indeks: AZ 1148

E-mail: aynur_imanova@mail.ru

Açar sözlər: *klinik psixoloq, endokrinoloji patologiya, psixoterapiya, psixoloji müayinə*

Ключевые слова: *клинический психолог, эндокринологическая патология, психотерапия, психологическое обследование*

Keywords: *clinical psychologist, endocrine pathology, psychotherapy, psychological examination*

Klinik psixologiya və psixoterapiya üzrə diplom sonrası həkimlərin təkmilləşdirilməsi, sağlam şəxsin əmək və təhsil fəaliyyətinə klinik-psixoloji biliklərin yeridilməsi klinik psixologiyanın müasir dövrdə çoxşaxəli inkişafına səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının sağlamlıq anlayışına verdiyi tərifə – “sağlamlıq insanın elə bir halıdır ki, tək-cə xəstəlik və fiziki qüsurların olması deyil, həmçinin tam fiziki, ruhi və sosial əmin-amanlığıdır” – daha da yaxın oluruq [1].

Klinik psixologiya insan sağlamlığının təmin olunmasında vacib bir sahəni təşkil edir. Bu istiqamətdə kifayət qədər tədqiqatlar aparılmış, prak-

tik metodikalar əldə edilmişdir. Dünya psixoloji elmində bu istiqamətdə öz işini həyata keçirənlər sırasında Rusiyada V.M.Bexterev və onun davamçıları A.F.Lazurski, M.Y.Basov, S.L.Frank xəstə insanın psixikasının öyrənilməsinə humanist və vahid yanaşma ənənələrini yaradaraq, onun həyatının bütün sahələrini müalicədə birləşdirdi. Bununla da müsbət nəticələr əldə edilmişdir [2].

Hal-hazırda bu istiqamətdə geniş praktik və nəzəri işlər aparılır. Məsələn, Almaniyada hər il təxminən 960.000 xəstə psixiatrik və psixosomatik stasionar müalicədə müalicə olunur. 2017-ci ildə xəstəxanalardakı psixi pozuntuların orta müalicə müddəti

cəmi 24,2 gün, psixosomatik stasionar yardım 42.9 gün olmuşdur [3]. Psixi adaptasiya mexanizmlərinin, sağlam həyat tərzinin formalaşmasında və onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında psixoloji amillərin, həmçinin xəstələrin və əlillərin müalicəsi və reabilitasiyası üçün psixoloji amillərin öyrənilməsi xüsusi olaraq aktualdır. Bundan əlavə, bu gün atipik, sərhəd vəziyyətdə olan, habelə psixosomatik xəstəliklərin, xəstəlikdən əvvəlki vəziyyətlərin və böhran və ekstremal vəziyyətlərin yaratdığı vəziyyətlərin sayı artır, psixoloqların sahədə psixi amillərin roluna diqqəti də artır [4].

Xroniki somatik xəstəlik ümumilikdə və fərdi psixi krizin yaranmasına əsas təkan verən vəziyyət olması fikri ilk dəfə V.V.Nikolayev tərəfindən təsvir olunmuşdur. L.İ.Bojoviçə görə ağır və təhlükəli somatik xəstəliyin obyektiv halı, vərdiş olunan sosial ətrafdan uzaqlaşma, ehtimal oluna bilən travmatik əməliyyat, əlil olma təhlükəsi insanın sosial mühitdə obyektiv durumunun dəyişməsinə gətirib çıxarır. Xəstəliyin şəxsiyyətə patogen təsiri əsasında massiv, uzunmüddətli intoksikasiya, maddələr mübadiləsinin pozulması, psixi proseslərin gedişatına təsir edən “üzülməsi” dayanır (V.V.Nikolayev) [6]. Aşağıdakı kriteriyalara görə xroniki və ya uzungedişli xəstəlik zamanı şəxsiyyət dəyişilmiş qəbul olunur:

1. Fəaliyyətin aparıcı motivlərinin dəyişilməsi (yeni motivlərin yaranması, məs. anoreksiya zamanı patoloji acqalma fəaliyyəti);

2. Aparıcı motivin məğzinin daha aşağı qaydalı motivin məğzi ilə əvəz olunması (məs. “özünə qulluq” motivi ipoxondriya zamanı);

3. Fəaliyyətin vasitəçilik səviyyəsinin aşağı düşməsi (fəaliyyət sadələşir, məqsədli struktur kasadlaşır);

4. Şəxsin ətraf mühitlə münasibət dairəsinin daralması, maraq dairəsinin kiçilməsi, motivasiya sferasının kasadlaşması;

5. Özünütənqid və özünü idarəetmənin pozulması;

Somatik xəstəliklərin təyin edilməsi. Pasiyent üçün sağlamlığın daxili təzahürü narahatlıq və ağrı hissiyyatının yaranması mexanizmini dərk etmə, bunun gələcək həyata təsirin qiymətləndirilməsi, həmçinin emosional gərginlik kimi xəstəliyə reaksiya və yaranmış yeni şəraitdə insanın davranış və hərəkət seçmək bacarığından formalaşır. Xəstəliyə subyektiv münasibət müxtəlif faktorlar, o cümlədən sosial-konstitusional, fərdi-psixoloji faktorlar üzərində formalaşır. Sosial-konstitusional parametrlər dedikdə cins, yaş və fərdin peşəsi, fərdi-psixoloji parametrlərə isə temperament xüsusiyyəti, xarakterin özəlliyi və şəxsiyyətlər nəzərdə tutulur.

Şəxsin xəstəliyə qarşı bu və ya digər tip psixi reaksiyanın yaranma

və xəstəliyə münasibətin formalaşma qanunauyğunluğunun əsas prinsipləri pasiyentin psixi vəziyyətinin fərdi xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqədədir [6].

Demək olar ki, xəstəliyə qarşı yaranan reaksiya həmin xəstəliyin gedişatı, müalicənin effektivliyi və nəticəsinə təsir edir. Xəstəliyə qarşı yaranan reaksiya növü xəstəlik parametrlərindən, həmçinin şəxsin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır. Hər bir xəstəlik pasiyentin önəmli həyat sferasına toxunan spesifik xüsusiyyətlər yığımı ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan xəstəliyi qiymətləndirən və psixoloji münasibət formalaşdırın aşağıdakı parametrlər ayırd edilir [6]:

1. Letallıq ehtimalı;
2. Əlil olma və xronikləşmə ehtimalı;
3. Xəstəliyin ağırlıq xarakteri;
4. Radikal və ya palliativ müalicə tələbatı;
5. İnsanlarla əvvəlki münasibətləri saxlama imkanına xəstəliyin təsiri;
6. Mikrososiumda xəstəliyin sosial mənası və xəstəyə adəti münasibət;
7. Xəstəliyin ailə və cinsi münasibətə təsiri;
8. Xəstəliyin əyləncə və maraq dairəsinə təsiri;

Xəstəliyin progressivləşməsi zamanı xəstənin bütünlüklə münasibətində dəyişikliklər olur. Belə halda yalnız həyatda qalma motivinə mane olmayan hadisələr önəmli olur. Bunun

nəticəsində özünəqapanma, özünükənarlaşdırma, insanlarla ünsiyyətin pisləşməsi, passivlik yaranır. Xəstəlik müxtəlif nozoloji forma psixoloji dəyişikliklərin kliniki təzahürlərinə spesifik xüsusiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Bir qayda olaraq, bu xüsusiyyətlər patoloji prosesin lokalizasiyası, xəstəliyin müddəti, ağrı qıcığın dərəcəsi və digər faktorlara bağlıdır [7].

Endokrin patologiyaların içində daha ağır xəstəlik kimi şəkərli diabet götürülür. Son zamanlar şəkərli diabetin yaranmasında psixoloji parametrlərin (stresin) rolu sübut olunub. Hələ 1674-cü ildə T.Villi ilk dəfə diabetin psixi narahatlıqlarla əlaqəsini göstərmiş, şəkərli diabetin yaranmasına “uzunmüddətli bədbinliyin” təsirinin olduğunu demişdir. Psixosomotik təbabətin inkişafı ilə şəkərli diabetin etiologiya və patogenezdə emosional təsirin rolundan danışılmışdır. Həkimlərin çoxusu o fikrə gəlmişdirlər ki, emosional travma və ya uzunmüddətli psixoloji stres yalnız latent keçən şəkərli diabeti klinik hala keçirməklə üzə çıxarır [8].

1980-ci ildən bəri şəkərli diabetdən əziyyət çəkən insanların sayı 4 dəfə artmışdır. Bu xəstəliyin yayılması bütünü dünyada, xüsusən orta və aşağı gəlirli ölkələrdə artır. Bunun səbəbi kompleks xarakterlidir, lakin əsas səbəb kimi artıq çəkili insanların sayının artması, piylənmə problemin

yayılması və fiziki aktivliyin insanlar arasında azalmasını misal çəkmək olar. Diabetin bütün tipləri müxtəlif orqanlarda ağırlaşmalar yaratmaqla vaxtından əvvəl ölümə gətirə bilər. 2012-ci ildə diabet xəstəliyindən 1.5 mln insan dünyasını dəyişmişdir. Bir çox hallarda diabetin yaranması və onun fəsadlarının düzgün və sağlam qidalanma, daimi fiziki aktivlik, bədən çəkisinin normal saxlanması, siqaretdən imtina ilə qarşısını almaq olar [4].

Sadalanan səbəblərdən başqa müasir elmdə sübut olunmuşdur ki, şəkərli diabetin yaranmasında emosional stresin rolu var. Araşdırmalar göstərib ki, diabeti olan şəxslərin həyatında diaqnoz qoyulmasından 5 il əvvəl stressə səbəb olan hadisələr və uzunmüddətli çətinliklərin olması qeyd olunur.

U.Kennon öz elmi tədqiqatlarında müəyyən etmişdir ki, qəzəb və qorxu hissi karbohidrat mübadiləsinə təsir edir. O, imtahan verən şəxslərin, ehtiyatda olan oyunçuların və idman oyunlarına baxan azarkeşlərin sidiyində qlükozanın miqdarının artmasını təyin etmişdir. F.Aleksandr güman etmişdir ki, şəkərli diabetin yaranmasının əsasında hipertoniya və digər xəstəliklərdə olduğu kimi emosional – vasitəçi bir tərəfli simpatik tonusun qalxması (simpatikotoniya) durur. İrəli sürülən fikirlərdən belə bir sual meydana çıxır ki, niyə bütün emosional stres keçirən şəxslərdə şəkərli diabet

yaranmır. Tədqiqatçıların çoxu diabetin yaranmasında psixotravmaların yalnız təkanverici faktor kimi rolunu qeyd edirlər. M.Suinn psixoloqun dediyinə görə “stresin fərdi profili olur – stressə qarşı spesifik reaksiyalar. Bəzi insanlar stres yaranmasının başlanğıcını vegetativ funksiyalarında dəyişikliklə, digərləri davranış pozuntuları ilə, bəziləri isə koqnitiv sferanın dəyişməsi ilə hiss edirlər. Bir sferada stresin müxtəlif növ əlamətləri olur. Misal üçün, bir şəxs vegetativ sistemdə ürək vuruqlarının tezləşməsini, digəri yüngül titrəmə, digəri əl və ayaqların soyumasını hiss edə bilər [9].

Şəkərli diabet xəstələrinə klinik-psixoloji yardım. Elmi tədqiqatların nəticəsində belə bir fikir irəli sürülmüşdür ki, eksperimental nevrozlarda visseral pozuntuları generalizə olduğuna baxmayaraq, adətən dayanıqlı funksional dəyişikliklər bir orqan və ya sistem ətrafında olur. Beləliklə, stressdən orqanizmin bütünlükləmi və necə zədələnməyəyi yanaşı faktorlardan asılıdır. Müasir ədəbiyyatda göstərilmişdir ki, şəkərli diabet xəstələrində bəzi psixi xüsusiyyətlər olur, belə ki onlarda emosional tənhalıq ilə diqqət, qayğı, narahatlıq hissi, sakitliyə can atma və problemlərdən qaçma (emosional konflikt) və aleksitimiya, asteniya, depressiya, sosial durumda narahatlıq və eqonun zəifliyi, davranışın öz-özünə dağılmasına meyil kimi hallar olur [10].

Əhali arasında depressiv hallar 5-10% təşkil etdiyi halda diabet xəstələri arasında 33%-dir. Beləliklə, diabet zamanı depressiyanın yaranma riski işemik xəstəliklər, onkoloji və dəri xəstəliklər zamanı depressiyanın yaranması riskindən daha yüksəkdir. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, diabet xəstələri daha çox nozoloji depressiyadan (xəstəliklə əlaqəli olan mənfi fikirlərin kompleksi) əziyyət çəkirlər.

II tip diabet xəstələrində distemiya – uzunsürən depressiya halı olur. Bu hal digər xəstəliklərə oxşar somato vegetativ simptomlarla xarakterizə olunur. I tip diabet xəstələrində distemiya olmur [11].

Təbii ki, depressiya diabetin müalicəsinə mənfi təsir edir. Həkimin təyinatları nə qədər düzgün olsa da, xəstənin davranışından asılı olaraq təsir effekti olmaya bilər.

Xroniki xəstəliklər arasında özünə qulluq baxımdan ən çox prosedurları olan xəstəlik diabetdir. Belə ki bura bir sıra prosedurlar: diyetə, fiziki aktivlik, qlikemiyaya nəzarət, insulinoterapiya və digərləri aiddir. Bunların hamısına əməl etmək üçün xəstədə yalnız vaxt və vəsait yox, həmçinin böyük həvəs olmalıdır. Özü və gələcəyi haqda neqativ düşüncəli xəstələr həkimin tövsiyələrinə daha laqeyd yanaşırlar. Depressiv diabet xəstələrin qlikemiya göstəriciləri pis olur, ağırlaşmaların yayılması yeknəsəq olur, ölüm

və digər tibbi-sosial göstəriciləri (əlilik, hospitalizasiya müddəti və s.) yüksək olur. Müasir tibdə sağlamlıq və xəstəliyin biopsixososial modelinin təsiri geniş yayılmaqdadır. Bu modelin əsasında xəstə öz narahatlıq, qorxu, arzu və ümidləri ilə birgə bir şəxsiyyət kimi durur. Xroniki xəstəlikdən əziyyət çəkən insan üçün ilk növbədə onun xəstəliyinin fiziki, emosional və sosial həyatdan məmnun qalmağına, yəni həyat keyfiyyətinə nə dərəcədə təsir edəcəyi maraqlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi qəbul olunmuş “həyat keyfiyyəti” təyini anlayışı yoxdur.

Həyat keyfiyyətinin strukturunda əsas kimi sağlamlıq durumu qəbul olunur. Sağlamlıq durumu insanın öz sağlamlığının nə dərəcədə yaxşı və ya pis olduğunu hiss etməsi, yəni subyektiv qiymətləndirmə kimi izah olunur. ÜST-ə görə həyat keyfiyyəti dedikdə şəxsin yaşadığı mühitdə mədəniyyət və dəyərləri ilə birgə həyatda öz durumu və eyni zamanda həyatda olan məqsəd, standart və qayğıları nəzərə alaraq qiymətləndirmə başa düşülür.

Hal-hazırda həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi şəkərli diabeti olan şəxslərdə geniş mənə alır. Şəkərli diabet zamanı həyat keyfiyyətinə təsir edən faktorlara: yeməkdə məhdudiyət, müalicə və özünə nəzarətin tələbat, depressiyaya gətirən xəstəliyin ağırlaşmalarının yaranma təhlükəsi, hipoglikemiyadan qorxu hissi, münasibət-

lərdə çətinlikləri misal göstərmək olar. Şəkərli diabet zamanı həyat keyfiyyətinə mənfi təsir edən depressiv semiotikadır. Həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi əsas üç sfera – fiziki, psixoloji və sosial sferada insanın həyat tərzinin öyrənilməsi istiqamətində aparılmalıdır.

Xəstəliyin hələ aşkarlanmasından qabaq diabet xəstələrinin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin analizinə həsr olunmuş çoxlu elmi işlər mövcuddur. V.S.Meningea psixosomatik məktəbinə görə “spesifik şəxsiyyət” konsepsiyası belə xəstələri xarakterizə edən ifadədir. Bu konsepsiya tərəfdaşlarının göstərdiyi faktlara görə, şəkərli diabet xəstələrinin xüsusi özünəməxsus şəxsiyyət strukturları olur, hansılar ki, həm digər xroniki xəstəlikləri olan, həm də sağlam şəxslərdən fərqlənir. R.Aleksandr hesab edirdi ki, şəkərli diabet şəxsiyyət tipi ilə xarakterizə olunmur. Şəkərli diabeti xarakterizə edən emosional konfliktin əsasında konflikt vəziyyət durur. Şəkərli diabet xəstələrində tez-tez rast gəlinən xüsusiyyətlər olan – eqosentrizm, əsəbilik, səbirsizlik təsvir olunmuşdur.

Həmçinin göstərilmişdir ki, şəkərli diabet xəstələrinin arasında mədəni və aktiv insanlara daha çox rast gəlinir. Sindromların təzahürünə görə, bir qayda olaraq, astenik, astenoipoxondrik, asteno-depressiv, obsessiv və isteriyabənzər sindromlara ayrılır

(E.V.Elifimov) [6]. Psixi pozuntuların formalaşması şəkərli diabetin hansı yaşda yaranmasından asılıdır. I tip şəkərli diabet (insulin asılı) zamanı asteno-depressiv və isteriyabənzər sindromlar və şəxsiyyətin isterika tipli inkişaf variantı olur. II tip (insulin asılı olmayan) şəkərli diabet zamanı daha çox astenik və astenoipoxondrik sindrom, həmçinin şəxsiyyətin obsesiv, eksplaziv və psixosomatik tipdə patoloji inkişafı qeyd olunur. Şəkərli diabet zamanı psixi pozuntulardan əsas yer tutan pozuntulardan biri də anoreksiya bulemiya tipli qida qəbulunda “davranışın pozuntusu”dur.

Nəticə:

Şəkərli diabet olan pasiyentlərə aid psixoloji cəhətlərin təbiətinin və emosional pozuntular (stres, iztirab, narahatlıq, şəkərli diabet ilə bağlı iztirablar və depressiya) ilə qıcıqlanma arasında əlaqənin aydınlaşdırılması klinik psixologiyanın məqsədlərindən biridir. Müsbət emosional sağlamlıq uzun müddət xəstələri emosional pozuntuların neqativ nəticələrindən, xəstəliyi qavramasından qoruyur və bu, şəkərli diabeti olanların özünü idarə davranışını asanlaşdırır və fiziki sağlamlığını yaxşılaşdırır. Əlavə olaraq fərdi imkanlarda möhkəmlik kimi keyfiyyətin əmələ gəlməsi idrakın daha yaxşı inkişafına, həmçinin güclü iradə, həyat keyfiyyətin yaxşılaşmasına, şəkərli diabet olanların

xəstəliyinə nəzarət olunmasına təsir edir. Bir sıra ümumdünya təşkilatları şəkərli diabet olan şəxslərin qayğı ilə təmin olunması barədə aparılan işlərə maraq göstərir. Şəkərli diabet xəstələrinə depressiya, narahatlıq və üzvi psixoloji dəyişikliklər kimi psixi pozuntuların yayılma dərəcəsinin qiymətləndirilməsi onların xəstəliyin gedişatı və proqnozuna təsir etməsi səbəbindən aktualdır. Azərbaycanda da bu istiqamətdə müəyyən işlər aparılır: psixoloji mərkəzlərdə, xəstəxanalarda klinik psixoloqlar əhaliyə lazımı yardım göstərir, bu sahədə mütəxəssis hazırlığı da aparılır.

Ədəbiyyat:

1. Абрамова Г.С., Юдчиц Ю.А. Психология в медицине. М.: 1998, 45 с.
2. Щелкова О.Ю. Основные направления научных исследований в Санкт-Петербургской школе медицинской (клинической) психологии. Вестник СПбГУ. Сер. 16. 2012. Вып. 1, с.53-90.
3. Nikolaus Melcop, Thomas von Werder, Nina Sarubin, Andrea Benecke. The Role of Psychotherapy in the German Health Care System: Training Requirements for Psychological Psychotherapists and Child and Adolescent Psychotherapists, Legal Aspects, and Health Care Implementation //Clinical Psychology in Europe, 1(4), 2019.
4. Tara L. Lauriat and Jacqueline A. Samson. Endocrine Disorders Associated with Psychological / Behavioral Problems. The Oxford Handbook of Behavioral Emergencies and Crises Edited by Phillip M. Kleespies
5. Гройсман А.Л. Клиническая психология, психосоматика и психопрофилактика. М.: Изд-во Магистр-пресс, 2002, 346 с.
6. Research Report/Journal of affective disorders. The effects of temperament, character, and defense mechanisms on grief severity among the elderly. Kamel Gana, Pascaline K`Delant, Department of Psychology, University of Bordeaux 2, France
7. Эпидемиология наиболее частых психических расстройств у больных сахарным диабетом. Е.Г.Старостина, Е.Н.Мошняга, М.Н.Володина, Т.С.Малахова. Альманах клинической медицины, № 32, 2014.
8. Цветкова И.В. Проблема психологического изучения внутренней картины здоровья. Психологические исследования, 2012, (No. 1(21), 11. <http://psystudy.ru.0421200116/0011>).
9. Clinical Psychology in the twenty-first century, the wheel remains round. www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/15Q65916, J.Clin Psychol. 2005sep; 61(9):1083-6. Kendall PC(1)

**THE ROLE OF CLINICAL PSYCHOLOGY
IN DETERMINING ENDOCRINOLOGICAL
PATHOLOGIES**

Aynur İmanova

Abstract

An increase in endocrine diseases leads to the growth of number of somatic diseases. The article discusses the issues of practical clinical psychology related to the identification and treatment of endocrinological pathologies. It was determined that the psychological state of patients with endocrine diseases is also deteriorating due to the deterioration of the general mental health of the population. The need for preventive measures to improve the quality of life of the population is emphasized.

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 28 may 2020-ci ildə daxil olmuşdur.

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (*AMEA-nın müxbir üzvü, psixol.e.d., prof., Azərbaycan*)

Baş redaktorun müavini:

Seyidov S.İ. (*psixol.e.d., prof., Azərbaycan*)

Məsul katib:

Mustafayev M.H. (*psixol. üzrə fəls. d., Azərbaycan*)

REDAKSIYA ŞURASI

Əliyeva K.R. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Əlizadə H.Ə. (*ped. e.d., prof., Azərbaycan*)

Əliyev R.İ. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Baxşəliyev Ə.T. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Qurbanova G.K. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Mehmet Engin Deniz (*psixol. e.d., prof., Türkiyə*)

Turan Akbaş (*psixol. e.d., prof., Türkiyə*)

Xudyakov A.İ. (*psixol.e.d., prof., Rusiya*)

Qədirova R.H. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Şəfiyeva E.İ. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

İbrahimbəyova R.F. (*psixol. üzrə fəls. d., prof., Azərbaycan*)

Cabbarov R.V. (*psixol. e.d., dos., Azərbaycan*)

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

www: psixologiyajurnali.az.

E-mail: psixologiyajurnali@gmail.com; psixologiyajurnal.az@bk.ru

Formatı 70x100 1/16. Fiziki çap vərəqi: 6,5.

Tiraj: 300. Sifariş.....

Qiyəti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2020